

ઓ લોચા, લોચા, આકાશ ! તું ક્યાં મહને
 લોચકી લઈને નવ રાણે નિજ અંગમાં ?

(વિધવાનો વિલાપ. પૃ. ૪૧)

કુસુમમાળા.

સંગીતકાવ્યોનો સમુદાય.

પ્રો-લ્યાગી
રચનાર

નરસિંહરાવ લોખાનાથ, બી. એ.

પ્રકાશક

જીવનલાલ અમરશી મહેતા

મંત્રેજર—પ્રિન્ટિંગવર્ક એન્ડ બુક્સ એજન્સી,

અમદાવાદ.

આવૃત્તિ ચોથી. નકલ ૧૫૦૦.

સંવત ૧૯૬૮. ઈ. સ. ૧૯૧૨.

કિંમત રૂ. ૩૧.૩૫/-

આ પુસ્તકની માલિકી સન ૧૯૬૭ ના ૨૫ મા એપ્રિલ પ્રમાણે
નોંધાયેલી.

અટેચ

જન. ૩૨ .

દિવાળ

(કુસ્તુ)

૩૨,૦૩૭

અમદાવાદ

કંકશાળમાં ધિ અમદાવાદ યુનિયન પ્રિન્ટિંગ પ્રેસ કંપની લિમિટેડમાં
મોતીલાલ શામળદાસે છાપ્યું.

32039

પહેલી આવૃત્તિની અર્પણપત્રિકા.

સાધુચરિત નારાયણ હેમચન્દ્ર :-

શિખરિણી.

ઊઠી જે સ્વચ્છન્દા હૃદયગિરિથી કાવ્યસરિતા,
વહી ગાલી મન્દા કદી, કદી કુદી તેહ ત્વરિતા,
પછી શુષ્કારણે પડી જ સહસા સૌર વિરમી,
કોયાં ચત્નો કોટિ તદ્દપિ લહરી પાછી ન રમી.

ભમંતો દેશોમાં અજળ કદી જાદ્ગર તહિ
ચઢ્યો ગાલી સાધુ દીઠી સરિત ડૂબી રણ મહિ,
ભણી મન્ત્રો મોઘા કઠણ પથરે દંડ પ્રહર્યો,—
અને જો ! ગાલ્યો ત્યાં ઊછળી બળવેગે જળઝરો; ર
ફરી ગાલી પેલી કવિતસરિતા સત્તર રણે,
હજી ના સૂકાઈ;—વહું વહું હું તો ધન્ય તુજને;
તુને સાધુ શો હું ઉપકૃતિ તણો આપું બદલો ?
સમર્પું લે આ એ સરિતલહરી—અર્ધ સઘળો. ૩

સ્નેહાહિન્ત નરસિંહરાવ ભોળાનાથ.

ચોથી આવૃત્તિની પ્રસ્તાવના.

આ કાવ્યોનો સમુદાય પ્રથમ ઇ.સ.૧૮૮૭ માં પ્રગટ થયો હતો; તે પછી ૧૫ વર્ષે બીજી આવૃત્તિ અને તેનાથી પાંચ વર્ષે ત્રીજી આવૃત્તિ પ્રગટ થઈ; અને હવે પાંચ વર્ષને અંતરે ચોથી આવૃત્તિ રસિક વર્ગ આગળ મૂકવાનો પ્રસંગ આવ્યો છે. આમ પચીસ વર્ષ માં ત્રણ આવૃત્તિયો થઈ તે ઉપરથી કવિત્વસાહિત્યની અભિરુચિનો પ્રભમાં વેગ માપવો એ, અન્ય સાધનોના દર્શનથી, અનુચિત ગણાશે. પરંતુ આ કાવ્યસમુદાયને રસિક વર્ગ તરફથી સત્કાર મળે છે તે માટે તો આનન્દપૂર્વક આભાર જ માનવો એ કર્તવ્ય છે.

પરંતુ આમ કરવાની સાથે જ એક વ્યક્તિયોની ક્ષમા માગવાની જરૂર છે. આજથી અઢી ત્રણ વર્ષ ઉપર વર્તમાન-પત્રોમાં રાજકોટની સાહિત્યપરિષદના પ્રમુખપદ બાબત ઉઠનાટભરી ચર્ચા આવી રહી હતી તે પ્રસંગે એક પારસી ગૃહસ્થે એમ સ્થિતિદર્શન કર્યું હતું કે—“રા. નર-સિંહરાવની કવિતા હવે લોકોમાં રુચિ ઉત્પન્ન કરતી નથી; હેમની કવિતાનો કાળ હવે ભીતરી ગયો છે.”—કાંઈક આ તાત્પર્યતાં વચનો એ ગૃહસ્થના ચર્ચાપત્રમાં હતાં. એ ગૃહસ્થની આજ મહારે પ્રથમ ક્ષમા માગવી જોઈશે. કેમકે

હેમને મન “ફેશન” માંથી ઊતરી ગયેલો પદાર્થ ફરીથી રજૂ કરવાની ધૃષ્ટતા આજ હું કરું છું. બાકી ગુજરાતની સાહિત્ય-રસિક પ્રજાને કવિતાના વિષયમાં પણ “ફેશન” ની પૂજનારી અંચલ વૃત્તિની નારીની કક્ષામાં સૂકવાતું અપમાન હું તો નહિં કરું. તેમ જ કવિત્વનાં સનાતન સ્વરૂપો અને આત્મતત્ત્વો કાળના ફેરફારોને વશ હોય એ પણ માનતે સંકોચ લાગે છે. પછી આ કાવ્યસંચયમાં સ્થાયી કવિત્વના અંશો નહિં હોય તો લલ્લે તે યોગ્ય વિસ્મરણના અન્ધકાર-માં ડૂબી જાયો. તે માટે ખેદ વ્યર્થ જ થશે; અને તે ખેદ કરવાનો સમય હજી નથી આવ્યો એટલું આશ્વાસન છે.

ઉપરના પ્રસંગના કેટલાક માસની પૂર્વે એક મહારા તરુણ મિત્રે એક માસિકમાં અમુક વર્ષના ગુજરાતી સાહિત્યનું સિંહાવલોકન કરતાં મહારી એકંદરે કવિતા ઉપર દોષેકદર્શિ અને વૃથા આરોપો ખડકયા હતા, અને લવિષ્યમાં એ વિશે સવિસ્તર ચર્ચા કરી “ રા. રમેશભાઈ તથા નરસિંહરાવે ” કવિતા સંબંધી ભૂલ્યભરેલા સિદ્ધાન્તો ફેલાવ્યા છે તહેનું ખંડન કરવાનું વચન પણ આપ્યું હતું. એ મિત્રે હજી સૂધી એ વચન પાળ્યું નથી, તેમ જ મહારી કવિતા ઉપર મૂકેલા આરોપોનું સમર્થન કર્યું નથી, તેથી મહારે સુધરવાનો માર્ગ

હાલ તો નથી; એટલે એ યુવકની પણ ક્ષમા માગીને જ હાલ સંતોષ માનું છું.

આકી એટલું તો જમાનાનાં ચિહ્નોમાંથી દર્શન થાય છે ખરું કે (pseudo-Sufism) કૃત્રિમ સૂફીવાદનો લેખાશ પહેરનારી કવિતા હમણાં હમણાં સાહિત્યના બજારમાં સહેલી હોવાની સાથે સસ્તી થઈ છે; તેમ જ દેશાભિમાન વગેરે સંકુચિત ભાવોનાં ગાનો લોકોનાં અન્તઃકરણને, ખુશામદની મારફતે, આકર્ષણ કરતાં થયાં છે. દેશાભિમાનનો વિષય કવિત્વના વ્યાપારમાં પ્રવિષ્ટ ના થાય એમ કહેવાનો હેતુ નથી. પરંતુ પરમ પિતાની વિસ્તીર્ણ માનવ પ્રજાનાં જીવનતત્ત્વોની આગળ એ વિષય નિર્વિવાદ રીતે સંકુચિત જ ગણાશે; તેમ કવિતા એ વિષયને સમર્થ રીતે છેડી સકે તે પ્રસંગો અને પ્રકારો વિરલ જ છે; કવિતાના ચિરસ્થાયી ત્રિષયો—માનવ-હૃદયનાં અને સૃષ્ટિનાં ઉડાણો અને સંચલનો—તે તો કવિત્વનાં સનાતન તત્ત્વો બેડે નિરંતર બેઠાયલાં હોઈ એ વિષયની કવિતા સર્વકાલીન થવાને પાત્ર ગણાશે. રસિક વર્ગ આગળ આ ચોથી વાર રજૂ કરવામાં આવતાં કાવ્યોમાં એ યોગ્યતા અદ્વંદ્યો પણ હશે તો હું સુભાગ્ય ગણીશ; નહિં હોય તો, ઉપર કહું તેમ ભલે એ વિસ્મરણના અન્ધકારમાં વિલીન થાઓ !

એક ન્હાની વાતનો ખુલાસો આજ ઉમેરવો ઇષ્ટ લાગે-
છે. આ કાવ્યસંગ્રહ પ્રથમ પ્રગટ થયો તે વખતે પ્રસ્તાવનામાં
તેમ જ સુખપૃષ્ઠ ઉપર ‘સંગીત કાવ્યો’ એ શબ્દ મૂકે યોજાયો
હતો. તે શબ્દની યોગ્યતાનો પરીક્ષા કરી એ શબ્દ તરફ
રા. રમણલાઈ મહીપતરામે અરુચિ દર્શાવી હતી.* આ વિશે
વિસ્તારથી ચર્ચા સ્વતંત્ર લઘુ લેખમાં કરવાની હું ઇચ્છું રાખું-
છું;† આહિં લંબાણ અને અપ્રાસંગિકતાં અનિષ્ટ છે. આ સ્થળે
માત્ર એટલું જ કહું છું કે ‘સુખોદયિન્તામણિ’ના વિવેચનમાં
તેમજ ‘કાન્તા’ નાટકના વિવેચનમાં‡ સ્વ. નવલરામલાઈએ
‘સંગીત કવિતા’ શબ્દ lyric ના અર્થમાં વાપર્યો જણાય છે, તે
તરફ મહારું લક્ષ્ય એ એક માસ ઉપર ગયું. મૂકે શબ્દ યોજાયો
તે વખતે નવલરામલાઈએ યોજેલા શબ્દના સંસ્કાર મહારા
મગજમાં હશે કે કેમ તે પૃથક્કરણ કરવું અશક્ય છે. ગમે
તેમ હો, પરંતુ એ શબ્દયોજનાને નવલરામલાઈ તરફથી
સ્વતંત્ર રીતે પુષ્ટિ મળે છે.

સતારા જિલ્લો

તા. ૨૨-૧-૧૨.

} નરસિંહરાવ લોળાનાથ.

* “કવિતા અને સાહિત્ય” પૃ. ૨૧ જુવો.

‡ સંગીત કાવ્ય અને સંગીતને સંબંધે ‘સંગીત મંજરી’ ના
સંગ્રાહક રા. હિ. ગ. અંજારિયાએ પોતાના ઉપેદ્યાતમાં કેટ-
લીક અવ્યવસ્થા ઉપજાવનારી શબ્દયોજના તથા ચર્ચા કરેલી છે.
તે પણ ઉપર કહેલા લઘુ લેખમાં તપાસવાની ઉમેદ રાખું છું.

† નવલગ્રન્થાવલિ ભાગ ૨ ને પૃ. ૨૨૫મું જુવો.

‡ નવલગ્રન્થાવલિ ભાગ ૨ ને પૃ. ૧૮૮મું જુવો.

બીજી આવૃત્તિની પ્રસ્તાવના.

આ આવૃત્તિનો પ્રસંગ કાંઈક બહેલો આવ્યો તેથી ગુર્જર પ્રજાનો આભાર માનવો જોઈશે.

બીજી આવૃત્તિમાં અને આ આવૃત્તિમાં મહેતવના ફેરફાર કશા નથી. માત્ર એક બે કાવ્યોનાં નામ ફેરવ્યાં છે. ‘ માનવબુદ્ધિ’ (પૃ. ૨૨), અને ‘ પ્રેમીજનનો મંડપ ’ (પૃ. ૫૫), એ બે નામો અસલનાં દીર્ઘસૂત્રી નામને બદલે મૂક્યાં છે તેથી સુગમતા થશે.

લેખનપદ્ધતિમાં આકાળના મ્હારા કાયમ જેવા થયેલા વિચાર પ્રમાણે કવચિત્ ફેરફાર કર્યો છે, તે તરત જણાઈ આવશે.

ઈ. સ. ૧૯૦૭.

નરસિંહરાવ લોળાનાથ.

બીજી આવૃત્તિની પ્રસ્તાવના.

કુસુમભાજાની પ્રથમ આવૃત્તિ છપાયા પછી એક વર્ષે બીજી આવૃત્તિ કાઢવાનો પ્રસંગ આવ્યો છે. કેટલીક સુદતથી એ પુસ્તક માટે માગણી ઘણું સ્થળેથી થવાને લીધે બીજી આવૃત્તિ પ્રસિદ્ધ કરવાનો નિશ્ચય કરતાં હેમાં જરૂર જોટલા ફેરફાર કરવા આવશ્યક લાગ્યા. મહેતવના ફેરફાર કશા નથી. જોડણી સુવ્યવસ્થિત કરી છે, તથા કેટલાક શબ્દોના ફેરફાર કર્યા છે.

મુખપૃષ્ઠ નહામે એક ચિત્ર ઇંગ્લાંડમાં કરાવીને મૂક્યું છે તે પુસ્તકના બાહ્યસ્વરૂપમાં આકર્ષણ ઉમેરશે એમ આશા છે. કીમતમાં ફેરફાર આ ઉમેરો છતાં પણ કર્યો નથી.

ઇ. સ. ૧૯૦૨.

નરસિંહરાવ ભોળાનાથ.

પહેલી આવૃત્તિની પ્રસ્તાવના.

આ નહાના પુસ્તકને મહોટી પ્રસ્તાવના કરી “માથા કરતાં મહોટી પાઘડી” પહેરાવવાની જરૂર નથી તેમ ઇચ્છા પણ નથી. તેથી ફક્ત હામાં આવેલી કવિતાનો ઉદ્દેશ, સ્વરૂપ, ગોઠવણ, વગેરેને સંખેન્ધે અવશ્યના બે બોલ બોલી ગંધ રહીશ.

કવિતાનું ખરું સ્વરૂપ શું, આપણા આ દેશની કવિતાની પદ્ધતિથી કાંઈક જુદી પદ્ધતિની પાશ્ચાત્ય દેશની કવિતા કેવી લખાય છે, હેનો પરિચય શુદ્ધ વિવેચનની ચર્ચાથી નહિ પણ ઉદાહરણથી જ શુર્જર પ્રભાના સુન્ન વાચકવર્ગને કરાવવો, તથા તેવી કવિતા તરફ તેમની રુચિનો પ્રવાહ ચલાવવો, એ ઉચ્ચગાદી ઉદ્દેશથી આ નહાનાં સંગીતકાવ્યનો અમુદાય પ્રગટ કર્યો છે. તે ઉદ્દેશ સફળ થવો ન થવો અદ્યપ્રાધીન છે.

મહોટે અંશે આ બધાં *સંગીતકાવ્યો છે. ગોઠવણનો ક્રમ,—ધ્યાનાત્મક સંગીત, †રસાત્મક સંગીત, ‡વર્ણનાત્મક કાવ્ય,—એમ ક્રાંદક છે. પછી માંહિ પેટાલેદના ક્રમ ઝીણા છે તે ચતુર વાંચનારને જણાઈ આવશે જ.

કાવ્યોમાં શબ્દોની લેખનપદ્ધતિ ચાલૂ શાળાની અવ્યવસ્થિત પદ્ધતિથી ક્રાંદક લિખ્ત માર્ગે જતી છે. પરંતુ તે વ્યુત્પત્તિ તથા ઉચ્ચારને અનુસરીને અમુક નિયમાનુસાર છે એટલું જ આ સ્થળે કહેવું બસ છે. કાવ્યોમાં વિદ્યમાદિકનાં ચિહ્ન, ચરણના માપને અર્થે ન મૂકતાં, વાક્યાર્થના સંબન્ધને અનુલક્ષીને મૂક્યાંછે, તેથી અર્થ ક્રાંદક સુગમ થશે હેવી આશા છે.

અન્તે કાવ્યો ઉપર થોડી ટીકાં આપીછે, તે ઉપરથી અર્થ કોઈ કોઈ ઠેકાણે સંશયગ્રસ્ત હશે ત્યાં સ્પષ્ટ થશે હેવી આશા છે.

૧૮૮૭.

નરસિંહરાવ લોળાનાથ.

* સંગીતકાવ્ય=Lyrio.

† ધ્યાનાત્મક સંગીત=Meditative Lyrio.

‡ રસાત્મક સંગીત=Pathetic Lyrio

§ વર્ણનાત્મક કાવ્ય=Descriptive Poem.

અનુક્રમણિકા.

વિષય.	પૃષ્ઠ.
મંગલાચરણ.	૧
અવતરણ.	૧૪
સહઅલિંગ તળાવના કોંઠા ઉપરથી પાઠણ...	૩
કાળચક્ર.	૪
અમૃતત્વસિન્ધુ....	૫
ગિરિશૃંગ	૬
દિવ્યમન્દિર તથા લેખ.	૭
વિનીતતા.	૯
નદીકિનારે.	૧૧
સરોવરમાં ઊભેલો ખગ....	૧૨
દિવ્ય ઠડુકો.	૧૨
ગર્જના.	૧૪
સરિત્સંગમ.	૧૩
મેઘવૃષ્ટિવાળી એક સાંજ....	૧૫
લાગટ વૃષ્ટિ પછી એક સહવારનો સમય.	૧૭
એક અદ્ભુત દેખાવ.	૧૮
દિવ્ય કાચ.	૧૯
અનુત્તર પ્રશ્ન.	૨૧
માનવબુદ્ધિ.	૨૨
અસ્થિર અને સ્થિર પ્રેમ	૨૩

વિષય.	પૃષ્ઠ.
પ્રેમસિન્ધુ	૨૭
પ્રેમનાં સ્વરૂપ.	૨૮
પ્રેમ.	૨૯
‘બહુરૂપ અતુલ્ય પ્રેમ ધરે.’	૩૦
આનન્દઓવાસ.	૩૧
કવિતું મુખ.	૩૨
ફૂલની સાથે રમત...	૩૩
કરેણી.	૩૪
આશાપંખીકું.	૩૫
વિધવાનો વિલાપ.	૩૮
નદનદીસંગ.	૪૩
કર્તવ્ય અને વિલાસ.	૪૫
વિપદમાં ધારણ કરનાર બળ.	૪૭
મિત્ર થયેલી બે છાયા.	૪૮
સૂર્યારોહણોદય.	”
લગ્નસમયે એક કુસુમપાત્રની ભેટ મોકલતાં...	૫૧
અતિતન્હતાદેહ.	૫૩
તહારી હાન્તિ પ્રેમ અને આત્મા.	૫૪
પ્રેમીજનનો મંડપ...	૫૫
વસન્તની એક સાંજ.	૫૭
ગાનસરિત.	૫૮
તહારી છળી નથી	૬૦
હુનાળાના એક પુરોડાનું સ્મરણ...	૬૨
શિયાળાનું એક સહવાર	૬૩

વિષય.	પૃષ્ઠ.
કોયલનો ટહુકો	૬૫
મધ્યરાત્રિયે કોયલ	૬૬
રાત્રિયે કોયલ	૬૭
વસન્તમાં એક સુહારનો સમય	૬૮
હૃદયપ્રતિભિમ્બ... ..	૬૯
એક નદી ઉપરે અંજવાળી મધ્યરાત્રિ.	૭૧
ટંકરિયોમાં એક સાંજનો સમય	૭૨
કોયલ	૭૪
રાત્રિ	૭૫
સૂર્યોદય	૭૭
સન્ધ્યા	૭૮
મેઘાટમ્બર	૮૦
લાગટ હેલી બિઘડતી વખતની રચના.	૮૨
મેઘગર્જના	૮૫
પ્રસાત	૮૬
મેઘ	૮૭
ચંદા	૯૧
અવસાન... ..	૯૭
દીકા	૯૯

નરસિંહરાવ ભોળાનાથનાં પુસ્તકો.

(દરેકનું પોસ્ટેજ જુદું.)

નામ.

કિંમત.

મળવાનું ઠેકાણું.

કુસુમભાળા.

(સચિત્ર આવૃત્તિ એથી) ૦—૮—૦

પ્રાન્ટંગવર્કએન્ડબુક્સએન્-
સી, સાવલધરિપતાળપાસે,
અમદાવાદ.

ઉદ્દયવીણા—

(આવૃત્તિ બીજી) ૧—૦—૦

અખલાશુ. (કાવ્ય) ૦—૧—૦

એન. એમ. ત્રિપાઠીની કંપની
પ્રિન્સેસસ્ટ્રીટ; કાલબાદેવીરોડ
મુંબાઇ.

પ્રેમાનન્દનાં નાટકો—

(નિબન્ધ) ૦—૬—૦

નરસિંહરાવ ભોળાનાથ
બ્લ્યુ બંગલો; વાહરા.

નવલરામ.

૦—૨—૦

“વસન્ત” ઑદિસ,
અમદાવાદ.

દયા, ક્ષમા અને શાન્તિ ૦—૨—૦

ભક્તિ અને નીતિ. ૦—૦—૬

બ્રાહ્મધર્મ. (અંગ્રેજી) ૦—૪—૦

પ્રાર્થના મંદિર,
અમદાવાદ.

છપાવાને તૈયાર છે—થોડા વખતમાં પ્રેસમાં અપાશે.

નૂપુર ઝંકાર

(નવાં કાવ્યોનો સંગ્રહ.)

ઉદયવીણા—નરસિંહરાવ ભોળાનાથ કેનેદી પણ મળશે.

પૃષ્ઠ ૧૨૫ મે મેઘગર્જન કાવ્યની ટીકાને છેડે નીચે પ્રમાણે
ઉમેરવું:—

પૃષ્ઠ ૧૨ મે ‘ગર્જના’ નામનું કાવ્ય છે તે અતે આ કાવ્ય
એક જ સમયે થયેલા સૃષ્ટિદર્શન ઉપરથી પ્રેરાયાં છે; પાપાણ્ય વર્ણન-
ના અંશો પણ લગભગ એક જાતના છે. પરંતુ આ કાવ્યમાં
માત્ર ગર્જનાદિકથી હૃદયમાં થયેલા ઉદ્ઘાસનું દર્શન છે; તો પેલા
‘ગર્જના’ કાવ્યમાં સૃષ્ટિદર્શનના ઉપરથી ઉપજાવેલો તત્ત્વ-
ચિંતનનો ભાવ અતે આવી બે કાવ્યમાં સ્વરૂપભેદ પાડે છે.

શુદ્ધિપત્ર.

(માત્ર મહત્ત્વની ભૂલ્યોતું.)

પુષ્ક	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ.
૩૬	૮	મૂરખું,	મૂરખું.
૩૯	૨	તરુ પાંદડાં;	તરુ પાંદડાં,
૪૮	૭	ફેલેવી	કે'વી
૪૯	૨	"	"
૫૦	૯	ફેલેવો	કે'વો
૫૩	૧૩	નિલ	નિલ
"	૧૬	સરિયુગ	નદીયુગ
૫૪	૧૬	ફેલેવો	કે'વો
૫૭	૧૦	જ્યાં	જ્યાં
૫૮	૭	જ્યાં	જ્યાં
૫૯	૧૪	કડીને આંકડો } નથી ત્યાં }	૪ એ અંક મૂકવો.
૬૦	૧૩	જ્યાં	જ્યાં
"	૧૬	ફેલેવો	કે'વો
૬૨	૪	ફેલેવું	કે'વું
"	૫	ઉપા	ઉપા
"	"	હુતો	હુતો
"	"	જ્યાં;	જ્યાં !
"	૬	રૂડી	રૂડી
"	૧૨	ઉપાએ	ઉપાએ

૫૪	પંકિત	આશુક	શુદ્ધ
૬૩	૧	ત્હાં	તપ્તાં
૭૦	૧૧	સમે	રમે
૭૧	૬	ચોક્કો	ચોક્કો
૭૨	૧૦	ભભાં	ભભાં
૭૪	૧૪	શન્યતા	શન્યતા
૭૫	૭	સાળું	સાળું
૭૬	૧૧	ઢહોડયો	ઢહોડયો
૭૭	૭	ઢહોડયો	ઢહોડયો
૭૮	૧૭	ઉપા	ઉપા
૭૯	૪	પ્રગટ	પ્રગટી
૮૦	૧૦	ભૂલ્યો	ભૂલ્યો
૮૧	૧૪	રૂડો	રૂડો
૮૨	૧૦	સેર	સેર
૮૩	છેલ્લેથી ખીજી	સુખતા	સુખતા
૮૪	તથા ૮૩ માં જ્યાં જ્યાં	ધો—છે—ત્યાં	ધો વાંચવું.
૮૫	૨	મૂકી	મૂકી
૮૬	કડી ૧૦નો અંક પ્રથમ પંક્તિમાં છે તે ખીજીની સ્થાને મૂકવો.		
૮૭	૧૪	રે.	રે
૮૮	૩	વિરાજો	વિરાજો
૮૯	૧૧	રે;	રે,
૯૦	૨	પેલી	પેલી
૯૧	૨	ઊંઠે	ઊંઠે
૯૨	૪	ખેડોડતાં	ખેડોડતાં

૫૪	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
”	કડી ૨ નો આંકડો	ત્રીજી પંક્તિ સ્હામે છે તે ચોથી	સ્હામે મૂકવો.
૮૭	કડી ૩ નો આંકડો	ત્રીજી પંક્તિ સ્હામે છે તે ચોથી	સ્હામે મૂકવો.
”	૧૨	ઓગાળતો	ઓગાળતો
”	૧૭	બિજળું,	બિજળું.
”	કુટનોટ	શેલી	શેલી
”	”	ન્હાના—એ શબ્દ કાઢી નાંખવો.	
૮૮	૧૬	મહિં	મહિં
”	૧૭	ફેલવે	ફેલવે
”	૧૮	ઉગતો	ઉગતો
૮૯	૭	ભૈયે	ભૈયે
”	૧૧	હું,	હું!
”	”	કોઈ	કોઈ
”	૧૨	મારી	માહરી
”	છેલ્લી	તહિં તહિં	તહિં તહિં
૯૧	૬	ઘો	ઘો
”	૧૬	બહું	બહું,
૯૨	ઠેકઠેકાણે ‘કરૂં’, ‘મહારૂં’, ધસાદિ-છે ત્યાં ‘રૂં’ ને બદલે		
”	‘રૂં’ કરવું.		
”	૧૦	કરું	કરું
”	છેલ્લી	પીંધી ?	પીંધી ?—
૯૩	૧૫	સેજ	સેજ

૫૩	પકિત	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૯૫	૧	ખાખી	ખાતી
„	૧૭	ગૂંથી	ગૂંથી
૯૬	૪	સેજે	સેજે
„	૯	કોઈ કોઈ	કોઈ કોઈ
૯૭	૧૨	જઈ!—	જઈ!
૧૦૮	૧૬	કડી.	કડી ૧.
૧૦૯	૪	સુગન્ધ	સુગન્ધ
૧૧૦	૧૫	પ્રલય	પ્રલય
૧૧૨	૨	ચન્દ્ર—	ચન્દ્ર.
„	૫	તરુવૃન્દમાં	તરુવૃન્દ-તરુવૃન્દમાં.
૧૧૪	૧૩	કવિપણાં”	કવિપણાં”.
૧૨૧	૧૧	જીવાતુ	જીવાતુ
„	૧૯	અધ્યાહુત	અધ્યાહુત
૧૨૨	૧	ધતર	ધતર
૧૨૪	૨૧	અક્રંતુવાસો।	અક્રંતુવાસોં
„	૨૨	વ્રયુનાંનિ	વ્રયુનાંનિ
૧૨૫	૩	વ્યર્થશ્વત્	વ્યર્થશ્વત્.

આ શિવાય—નેન, કોણ, કોયલ, પહેલો (-લી-હું) ઘેલો (-લી-હું) ંહેલો (-લી-હું) એ શબ્દો જ્યાં જ્યાં હોય ત્યાં ત્યાં પ્રથમ અક્ષરમાં અવળી માત્રા ના હોય તો કરી લેવી. ‘રહું’ હોય ત્યાં ‘રહું’ વાંચવું અને પદાર્થ લઘુતાનું ચિહ્ન મૂકવું.

મંગલાચરણ.

શાદ્દલ
વિકીરિત

નાચે ગાન કરી અમીનું ઝરણું, જ્યહાં પાન પ્રેમે કરે
કોડીલા કવિયો, અને અમૃત તે સત્કાવ્યમૂર્તિ ધરે,
જેને દિવ્યવને રમે ઝરણું એ, તે શારદા મુજને,
આપો એકજ બિન્દુ એ ઝરણું, એ માણું તહેની કને.

અવતરણ.

તોટક. રમતાં ભમતાં કદો દિવ્યવને,
કુલડાં જડિયાં રુડલાં મુજને,
બહુ વેળ રહ્યાં પડો મુજ કને,
ગૂંથો આજ દઉં રસિકો ! તહમને. ૧

બહુ વેળ રહ્યાં પણ દિવ્ય બધાં
ન ગયાં કરમાઈ, ખીલ્યાં બમણાં,
સહુ તેતણી આજ વિવેકગુણે
ગૂંથો માળ દઉં રસિકો ! તહમને. ૨

મૃદુ ગન્ધ મનોહર કોઇ વિશે,
 વર્ણો ઉત્કટ ગન્ધ ખીંજે વિલસે,
 વર્ણો કોમહિ ગન્ધ ગભીર સુવે,
 ગણિયા નહિ જાય અહિં સહુ એ.

વર્ણો રંગ અનેક, ઝીણા, કુમળા,
 વર્ણો દીપ્ત, ગભીર, અને વિમળા,
 રમતા વિવિધે કુલડે સઘળા,
 મળી નેન દિયે સુખ તે રસોલા.

ઋતુ સર્વતણાં કુલડાં ખીંલિયાં,
 તહિં એક સમે સઘળાં મળિયાં,
 સહુ તેહનીં માળ વિવેકગુણે,
 રસિકો ! ગૂંથીં આજ દઉં તહમને.

સહુ રંગ લળે અનુકૂળ રીતે,
 વર્ણો ગન્ધવિરોધ કહિં ન પાડે,
 ત્યમ એ કુસુમોતણીં આજ દિને
 ગૂંથીં માળ દઉં રસિકો ! તહમને.

કુસુમમાળા.

સહસ્રલિંગ તળાવના કાંઠા ઉપરથી પાટણ.

સેનાપતિ. અહિંયાં સહસ્રલિંગ તળાવ વિશાળું હતું,
અહિંયાં પાટણ નૂતું આહિં આ લાંબું સૂતું,
અહિંયાં રાણીવાવ્યતણાં આ હાડ પડેલાં,
મહોટા આ અહિં પુરજ મળ્યા માટીના લેળા. ૧

એમ દઈદઈ નામ કરવી રહી વાતો હાવાં,
પાટણપુરી પુરાણ ! હાલ તુજ હાલ જ હાવા !
ગુજરાતનો પૂત રહી ઊભો આ સ્થળમાં
કેણ એહવો જેહ નયન લીંબ્યાં નહિ જળમાં ? ૨

જળ નિર્મળ લઈવહે કુમારી સરિતા પેલી,
ન્હાસે, પાસે ધસે, લાડતી લાજે ઘેલી,
ઈશ્વરકરુણા ખરે, વહી આ નદીસ્વરૂપે,
સ્મિત કરી પ્રીતિભરે, ભરે આલિંગન તુંપે; ૩

તુંપે, પાટણ ! દયા ધરંતી એ સૂચવતી,—
ભલે કાળની ગતિ મનુજકૃતિને બૂઝવતી,

મુજ પ્રેમસરિતપૂર વહ્યું જાશે આણખૂટયું,
છો ધનવિભવ લૂંટાય, ઝરણ મુજ જાય ન લૂંટયું. ૪

તોડી પર્વતશૃંગ મમુજ મદલરિયો મહાલો,
જાણે નિજ કૃતિ અમર, ગળે કાળજ તે કાલ્યે,
ને મુજ તનહું ઘડયું કોમળું પાણીપોચું,
તે તો તેમનું-તેમ રહે યુગ અનન્ત ખોલયું. ૫

કાળચક્ર.

રોળાવત. મહાનદીનો ઓઘ ધુધવતો ચાલ્યો જાયો,
કાળચક્રનો ત્યહાં પડે ચીલો ન જરા ઝે;
ગગનચુમ્બો ગિરિરાજ ઘડ્યો કઠણ પથરાયો,
કાળતણું ત્યહાં ચક્રે ઘસાઈ ખાંડું થાયો. ૧

ધ્યામિ ધરતો ઊડું પડ્યો નભ લાણી નિહાળે
સિન્ધુરાજ ગમ્ભીર ઘોષ કરતો કંઈ મહાલો,
કાળચક્ર જે ઘૂમે નહાનુંશું તહેની નજરે
હુશી મન્દ તે લાણી લગીરે, મન તે ન ધરે. ૨

ને છેદી ગિરિશીશ ચણે મન્દિર મહોટાં જે,
નિજ આજ્ઞા-અનુસાર ખેંચી નદિયોને ગાળે,

નાચે સાગરપીઠે, ન જાણી મહિમા હોતો,
એશી કાચલા માંહિ, જગતધણી માનવ તે તો, - ૩

તે તો માનવરાજ, ઘૂમે જે ગર્વે ભરિયો,
લઈ મન્દિર નિજ સાથ સાથ લઈ નાવનગરિયો,
અક અડતાં વાંત કાળતાણું, થાએ ચૂરો,
ને જાણ્યું નવ જાય જાય કચ્છાં ઊડી શૂરો. ૪

અમૃતત્વસિન્ધુ.

સાળાવત. અસ્થિર મુજ સુખરંગ, ભૂરો ચિર વ્યોમ પ્રકાસે;
મનુજ ક્ષણિક, ને સિન્ધુ અનન્ત રહેતો લાસે,
એક સિન્ધુ પણ ખીજે, જ્યહાં નહિ તરંગ ચંચળ,
શાન્ત સદા જ્યહાં નીર, નહિ જ્યહાં વાદળ ધાંધળ; ૧
હોવો ને વળી અમર, સદા આનન્દ-સ્વરૂપે,
જેમાં આ સિન્ધુડું કદી લય પામી રૂપે;
જ્યહારે જાશે રૂપી ભૂમિ, પર્વત, ને નદિયો;
જ્યહારે અહ, અહરાજ, તારલા, ને ચાંદલિયો, ૨
જાશે સહુ ખૂઝાઈ, મળી જઈ જ્યોત ખીજ્યાં;
ત્યહારે અહિંનો સિન્ધુ જશે લળી તે જલધિમાં.
તે જલધિમાં ઝીણી લહરિ કદી કદી મકલાએ,

ચળકે શીળું નૂર તેહનું તે વેળાએ; ૩
 તે વેળાએ ત્યહાં થતો સ્વ કાંઈ ગલીરો,
 કે વેળા તે અહિં ભૂમિ લગી આવે ધીરો;
 અહિનો જે ઘોઘાટ વીંટાઈ ચોગમ વળિયો,
 ત્હેમાંથી તે ધીર નાદ કદી મ્હેં સાંભળિયો. ૪

ગિરિશૃંગ.

રોળાવત. ઘોર ઝાડોંચે ભર્યું, ઘેરિયું ધન અંધારે,
 ભવવન આ તે મહિં પથિક બહુ કાંકાં મારે,
 કરે અફળ કંઈ યત્ન અણદોહું ભાવિ નિરખવા,
 રાગ, મોહ, બ્રમ તણા લઈ કરદીપ નવનવા. ૧

મન્દતેજ એ બધા દીપ માયાવી ચીંતરતા
 છળદારી છળિ અનેક, રંગ નશ્વર મહિં ભરતા.
 હેવીં કપટમય છળિ પૂંઠે ધાતા જ ઉમંગે
 અથડાતા કહિં પથિક કઠણ તરુથડની સંગે. ૨

ભાગ્યશાળી કે વિરલ ભુલભુલામણી-એ-માંથી
 છૂટી ચઢે ગિરિશૃંગ ઊંચે ને તે પછી ત્હાંથી
 નિરખે લાંબી નજર દૂર પડિયો સાગર જે
 અનન્ત ગતિ ગમ્ભીર, ગંભીરું જે વળી ગરજે; ૩

દિવ્ય જોડતું નૂર ચળકતું ચંદ્રા માંહી,
 નિહાળી હોયો ઉદ્ધિ અનુપ આનન્દ જ લાહી,
 એ વિરલા જન જીવે માર્ગ ગિરિશિખરથી જાતો
 જ્યાં સુખમય ઉપકણ્ઠ ઉદ્ધિ એ તણો જણાતો. ૪

હા ! ઉન્નત ગિરિશૃંગ એહ પર ચઢી એકાન્તે
 નિહાળું એ ગમ્ભીર ઉદ્ધિને હું મન શાન્તે,
 નીચે નિખિડ અરણ્ય, કપટમય ત્યાંની છળિયો,
 તણ ધરું નવ લક્ષ તેહ પર ઊંચે ઠરિયો; ૫

ને નીચે નિજ બન્ધુ લૂલ્યા જે વનમાં ભમતા
 બોલાવી તહેમને ઉપર સહુને ધરી મમતા,
 સુણાવું સાગરગાન, પન્થ ઉપકણ્ઠ બતાવું,-
 હા ! એ મોટી આશ ધારી હૃદય હરખાવું. ૬

દિવ્ય મન્દિર તથા લેખ.

સાળાવત. માનવરાજે રચ્યાં મન્દિરો કીર્તિ કાળે,
 કાળમહોદધિ મહિ કહિ હ્રિય થયાં આળે;
 કરતા કીર્તિસ્તમ્ભ ઊભા અમર નામ કરવા,
 સહસા તે ભૂકમ્પ ગળી લઈ જાતા ગરવા; ૧

ન રહે નામનિશાન, રાત્રમાં રહે રખડતા,
 શિલાખણ્ડ થઈ ચૂર્ણ જગોજગ મૃતસમ પડતા;
 અચળ કીર્તિને કાજ કેતરી રાખ્યા લેખો,
 ઘસાઈ ભૂશ્યા આજ દટાયા ધૂળ્યમાં દેખો. ૨

એક અચળ ને ભવ્ય વિશ્વમન્દિર આ ભાસે,
 અનુપમ ધુમ્મટ બ્યોમતણો જે'નો ચોપાસે,
 એક પુરુષ મહાન તણી એ કીર્તિ ગાયે—
 નિરખી સકે રૂડી પેર આહિ જન કે વિરલા એ. ૩

વિધ વિધ લખિયા લેખ દિવ્ય ભાષામાં ભારે,
 એહ પુરુષ મહાન તણા એ ગુણ ઉચ્ચારે;
 અનુપમ એ લેખ હોસે જગરચના માંહિ;—
 નભપટપર તારકાલેખ ચળકંતા ક્યાંહિ, ૪

કહિ કહિ સન્ધ્યા-અખ-રંગના લેખ સુહાતા,
 કે ઘડી ઇન્દ્રધનુષ્ય-વર્ણના લેખ જણાતા;—
 એમ નિરન્તર વિવિધ લેખરચના રહે દીપી,
 વાંચી સકે કે વિરલ દિવ્ય અદ્ભુત એ લિપિ. ૫

દેશાટન કરી ભવ્ય મન્દિરો ભલે ન નિરખું,
 ગૂઢલેખલિપિભેદ ભલે હું ઉકેલી ન સકું;—
 મહાન મન્દિર એક નિરખવા દષ્ટિ આહું,
 દિવ્યપુરુષના લેખ માગું શક્તિ ઉકલવા હું. ૬

વિનીતતા.

રેણાવૃત્ત. સલ્લેણી સન્ધ્યા ! ફેડા રંગ કોમળ તુજ શોભે,
ઝીણી વિધ વિધ છાય ધરંતા મનહું લોભે;
મોહભર્યો મુજ પ્રેમ ભલે તુજ વિશે વિલાસે,
નવ તેથી તું કાંઈ ફૂલાઈ મન મકલાશે. ૧

શીળી ચંદ્રા ! ભલે તહેને હું હૃદયું ખોલી
તુજશું પ્રેમ મુજ કહી દઉં નિઃશંકે ખોલી,
ને વળી તુજ સૌન્દર્ય વખાણું તહારી આગે,
તદપિ નમ્ર તુજ વદન મહિં કંઈ ફેર ન લાગે. ૨

હશે અહિં કહિં હેવીં સુન્દરી મનુજસમૂહે,
જેણે સુણી નિજરૂપ-પ્રશંસા કીધી સહુએ,
મકલાવ્યું નવ મેળ નહિં મદ મનમાં ધરિયો ?
તે લલના ધરં હૃદય સદા હું લાવે ભરિયો. ૩

નદીકિનારે.

*ગરબી. આ રવ વિણ નહેતી સરિત શાન્તનીરા સૂતી,
કંઈ ધ્યાન ધરંતી ઊંડું ગભીર ધરે મૂર્તિ; ૧

• ઇતિહાસની આરશી સાહી મ્હે જોયું માંહિં,
થિર થાવર દીકું ન કાંઈ ડરતી છે છામ—જો ચાલ.

તહેના ઉર પર કંઈ શાન્ત ઓમ ભૂરું પડિયું,
 સોહ્યામાણું શું રવિતેજ સરિત-અંગે જડિયું ! ૨
 આ મૌન અલૌકિક ધરી ભિલું ઉપકણ્ઠ પરે
 તરુવૃન્દ સમાધિ ગભીર ધરતું કે'લું ઠરે ! ૩
 ઠરૌં રહી તહેનો વળોં છાય શામળી નદોંજળમાં;-
 અદ્ભુત ગમ્ભીરી આમ શાન્તિ વર્ષો આ સ્થળમાં. ૪
 જો ! ભોંડોને આંચું આમ ટોળું આ બગકેરું,
 ધીરું ધીરું ભૈતરંત, જ્યહાં જળ ંહે ઘેરું; ૫
 તે વેળ શું એકાએક-બગો બમણાં બનતાં,
 જળ-ઉદરથી ભોંડો પ્રતિબિમ્બ-બગો બીજાં મળતાં. ૬
 પછોં શ્વેત કણિકારશી હારથ બંગની બેઠી
 નદોંતટ પર, રવિને તેજ ભિક્ષુખડું લેતી. ૭
 આ શિલા-ઉરે નાચતું કાલુંશું ગાન કરી,
 ંહેળિયું નદીમાં પડે, બાળલીલા જ ધરી. ૮
 જો ! સહામે તટથી ખહણે બતકબુગડું તરતું
 આલ્યું આવે સ્વચ્છન્દ લહેર જળમાં કરતું; ૯
 કેા સ્થળ જળ શામળું સૂતું, હસે ભૂરું કેા સ્થળમાં,
 ત્યાં દીપ્ત-અંગ બુગબતક સરતું પણ પળમાં; ૧૦
 તે વેળ દીર્ઘ આ રેખ તેહ પાછળ શોં પડે
 જળપટ ઉપર;-આ પેર વિહંગમ લહેર કરે. ૧૧

આ પેર અહિં શાન્તિમાં શાન્ત લીલા પસરી,
 રહું વિશ્વ નહાતુંશું આંહિં ધીર આનન્દ ધરી. ૧૨
 આ ઇતર જગતમાં શાન્તિ અને આનન્દ વસે,
 નવ દીસે કેા સ્થળ કલેશ નિરન્તર હર્ષ હસે, ૧૩
 તો શ્રેષ્ઠ મનુજનું જગત કેમ કલેશે ભરિયું ?
 ક્યમ દ્વેષવિરોધતરફગવડે ક્ષોભિત કરિયું ? ૧૪

— ૩૨, ૦૩૭

સરોવરમાં ઊભેલો ખગ.

સાળાવૃત્ત ભૂરો મહોટો ઉપર વ્યોમમણ્ડપ તાણેલો,
 સરવરમાં મૃદુ લહર પવન નચવે શી પેલો !
 હેમાં આ ઊજળો ધરક્રશો ખગ ઊભેલો,
 ને ચોગમ સૂકું રાત પડયું જેનો નહિં છેડો; ૧
 તે મૂકીને પારથ નજર ખગ નાંખે લાંબી,
 કરીને ઊંચી ડોક, જીવે જ્યાં ભૂમિ વિરામી,
 ને વળી તહેની પારથ ઊંડા નલમાંહિં નિહાળે,
 નવ લેખે નિજ છાય પડી જે જળમાં મહાલે. ૨
 હું પણ આ જગરાત મહિં ઊભો રહીં ઝાંખું,
 જીવનકેરું ક્ષિતિજ, દષ્ટિ વળી ઊંડી નાંખું,
 નાંખીં નિરખું જે દૂર સિન્ધુ પડિયો ફેલાઇ,
 ને ન ગણું નિજ છાય પડી જે આ સ્થળમાંહિં. ૩

દિવ્ય ટહુકો.

ત્રિભુવન. વાદળો ઝીણી છવાઈ રહી સૂતી આકાશે.

તેમાં થકી ચળાઈ ચાંદની આછી પ્રકાશે;
શાન્તસકળ આ નગર, શાન્ત આ ઓમ વિશાળું,
મધ્યરાત્રિને સમે ધ્યાન ધરતું કંઈ ન્યાસ. ૧

ત્યાં આ અણુચિત્તો દુહૂરવ ક્યાંથી આંચો ?
હધડું લેતો હરી; કોકિલા ! તેં જ ચલાવ્યો;
ટહુકો આ મીઠડો મ્હને ભોંચકી લઈ જતો
અમૃતસિન્ધુ જ્યાં શીખો ધીર ગાતો ફેલાતો. ૨
નથી સુષિયો શું તહમે મીઠડો ટહુકો ખીજો,
હૃદય ભેદી આવતો કોકિલાશબ્દ સરીખો ?
ધ્યાન ધરતાં કદી શાન્તિનદીં રેલે જમ્હારે,
દિવ્યલોકથી તેહ દુહૂરવ આવે ત્યારે. ૩

ગર્જના.

ત્રિભુવન. નલ ચુમ્બતો આ પેલી માળ ગિરિજાનતો બિભી,
તે પાછળ શો ધીર નાદ ભેંકી જતો ફળી !
કુચિત સિંહ કે તહિં મત્ત ખનીં રાડ શું પાડે ?
કે ગિરિશિખર વિશાળ પડયું ગગડી કે ખાડે ? ૧

ન હોય કેશરિનાદ નહિં શૈલશિખરપાતો,
 ગર્જનરવ ગમ્ભીર મેઘરાયતણો આ તો.-
 તમભૂમિ ચૂર્મીને મેઘજળ ત્હાં ઉપજાવે
 ગન્ધ સ્હરો, તે પીઠ વહી ગન્ધવહુ શું આવે ! ૨

ને ઘન શ્યામળ શૈલ-શિખર ઊભાં આકાશે
 તે પર ઊભું ઇન્દ્ર-ધનુષ નિજ વર્ણ પ્રકાસે.
 ને પેલો મોરલો લવે કેકારવ ઘેરો,
 મેઘનાદમાં લળી, વ્યાપીં તે જને અનેરો. ૩

આ જીવનનો શૈલ ચઢે જ્યાં મનુષ્યજાતિ,
 તે પાછળ ગમ્ભીર ગર્જના કદીં કદીં થાતી,
 તે સુણીં આત્મમયૂર કરે કેકારવ મ્હારો,
 રવ યે મળીં ગમ્ભીર નાદ ઊપની રહે ન્યારો ! ૪

સરિતસંગમ.

સીતાના ગાન મધુરું કરી ઉછરંગે હર્ષનદી નાયતી,
 મહિનાની ઘોર શોકસરિત ગમ્ભીર ઘુઘાટે વહી જતી,
 ચાલ એ યે સરિતતણાં જ્યાં નીર લંબે એકમેકથું,
 ન્હાની પર્ણકુટીમાં તે ઠામ નિરન્તર હું વસું. ૧
 મુજ વાસ નિરન્તર આંહિં ભલે ઠરીને રહે,
 પ્રિય ! તુજ સંગ યેશીં હું ત્યાંહિં નિરખું નદિયો વહે

વહી ચાલતીં નિરખું દૂર દૂરથી યે આવતી,
લિન્ન યેના પ્રવાહનું પૂર અહિં યેચીં લાવતી. ૨

એક સ્મિતમય ક્ષેત્રોની ભૂમિ મહિંથી ચાલતી,
હાસમય રચનાની મધ્ય વહીને મ્હાલતી;
ખીજી આવે વહી ગમ્ભીર ઘોર ગિરિ લેદતી,
ચીરી કઠણ કરાડયોનાં મધ્ય પડતીં જાયે ઘડી. ૩

શીખી ચંદામાં ચળકંતીં એક કદી કદી શી હસે !
વ્યોમ મધુરરંગ નીચે કાંહિ રંગ લેતી એ ધસે;
ખીજી ઘન ગમ્ભીરો છાયો વ્યોમ તે નીચે વહે,
ઘોર રંગ અધિક અધિક અંગે નિજ એ લહે. ૪

એક તટકુંજકુસુમો અનેક નચાવે તરંગમાં
મીઠીકોયલરવ વહી આવે સમીર તે સંગમાં;
ખીજી શુષ્ક અરણ્યનાં પર્ણ ધરે જળપટ પરે,
ઝંઝાવાત એ સરિતાનું પૂર ધુધવીં અદકું કરે. ૫

હેવું સરિતયુગલ બહેતું આમ, આમ, આવે મુજ ભણી,
રહેને નિરખું રહી આ ઠામ શાન્તિ ધરીને ઘણી;
મુજ મનકું ઠરેલું શાન્ત ડગે નહિં કે ભણી,
'ભય' આમ નહિં, નહિં આમ, ગભીરું રહે ખની.

મન શું ડગે ! વસુંછું હું જ્યાંઈ સરિત ખંને ભેટતી,
મિશ્રગાન કરી મુજ વાસ તળે નાર્યોને જતી;
હર્ષજળમાંથકી કરું પાન કદી શોકનીરતું,
શોકજળમાંથો હર્ષતું નીર મોંહું પીઉં ધીર હું. ૭

મેઘવૃષ્ટિવાળી એક સાંઝ.

સાળાવૃત્ત. ગગન ઘેરો ઘનરાય યોગમે લીધું હાવે,
સૂર્યરાયતું અહિં લગીરે નવ કંઈ કાવે;
ઘટાટોપ કરો લબ્ય વિશાળો મંડપ રચિયો,
મલિનવર્ણ નિજ છત્ર લરી જળતેજે મચિયો; ૧
ભૂરો વર્ણ જે બ્યોમ ભૂસો તે ક્ષણમાં નાંખ્યો,
મચાવિયું અંધાર, તદપિ રંગ અનુપ રાખ્યો,
જળભર્યું અદ્ભુત તેજ, ચન્દ્રિકાથી જે ન્યાકું,
ન્યારું રવિતેજથી, તેહ આ બ્યાખ્યું ગાહું. ૨
નીલ વર્ણ તરુરાજ તણા અહિં અધિક ગલીરો,
લીલાં ખેતર વિશે હસે વર્ણો વર્ણ રસીલો;
પદ્માતિદળસમ ઊભું વૃક્ષમંડળ આ સ્થળ જે
તે અન્તરમાં થકી દોસે શ્યામળ વાદળ તે. ૩
ઝરમર ઝરમર રવે ઝરે જળભરો વાદળિયો
અણુદોઢો જે સંચરે ઉપર ધીરી શો સંઘળિયો;

તરુશોખામાં વૃન્દ લઈ આલિંગી ચૂમે
પવનરાય વનમાંહ - ધીરો સ્વચ્છન્દે ધૂમે, ૪

કરંતો કાંઈ ઘુઘાટ દૂર સાગરના સરખો,
કે દૂર કે જળધોધ નાદ તેતણો શું નિરખ્યો !
આ ઝરમર રવ ઝીણો, સમીરણનાદ મહાનો,
તે સહુ લેદી તોણો આવતો રવ તમરાંનો. ૫

ને ને પેલું જુગલ કપોતનું વૃક્ષ લપાઈ,
પ્રેમતણા આલાપ મધુરા કરતું કાંઈ !
વૃષ્ટિવિપદ આ સહે સૃષ્ટિ કંઈ હાસ કરંતી,
કંઈ વળી લાવ ગભીર હૃદય નિજ શાન્ત ધરંતી; ૬

તરુવર વર્ષાઘાત અડગ આ ફહેવાં ખમતાં !
તજે ન નિજ શુરુલાવ, યદ્યપિ પવને કંઈ નમતાં !
ને વનભૂમિ રસીલી હરી શી અધિક ઉલાસે,
નિજ અન્તરની અધિક મધુરતા કે'વી પ્રકાસે ! ૭

આ જીવનમાં કદી સ્મિતો સંપદનાં ફેડી
વિપદવાદળાં ઘોર લઈ લે મુજને ઘેરી,
તે ક્ષણ નિજ ગભીર-લાવ કદી નવ હું ત્યાગું,
સ્મિતમય રાણું વદન એટલું બળ હું માગું. ૮

લાગટ વૃષ્ટિ પછી એક સહવારનો સમય.

*ગરબી. જો ! જો ! પૂર્વાકાશે અજક્યું તેજ શું !

ગાહું ઘનપટ ચીરાયું અહિં ચોગમે,
જે આવ લગીં અમળ નલ ઘેરીને જ શું
અન્ધકારમય રાત્ર્ય ચલવીં જગને દમે.

૧.

પૂર્વ દિશાએ ફાટયું ઘનદળ. ને હવે
મેઘતણાં ગિરિશિખર સ્વાઈને સ્થાં,
ને તે પર રંગ રૂડા અનુપમં શા રમે,—
રાતાં, પીળા, ભૂરા, નય ન એ કહ્યા !

૨

પેલી ટેકરીટોચ સુનેરી જો ! બની,
પાછી ઝાંખી થાય, વળી અજકાય શી !
વર્ણો પાછાં આ ઘનગિરિનાં શિખરો લધી
દાવાનળશી જવાળ પ્રગટ કંઈ થાય શી !

૩

લીલી વનભૂમિ મન્દ મન્દ મીકું હસે,
રવિકિરણે શાં જળમોતીડાં વીંધિયાં !
ને પંખીડાં હુછડે હરખીને રસે
ગાંન કરતાં અહિં તહિં ઊડે રીઝિયાં.
પડયાં દાર કહિં કહિં ઘનછત્રે ઉપરે,
ત્યહાં ઝાંખી થાય ભૂરા ઊડા બ્યોમની;

૪

વૃષ્ટિવિપદસાગર-વિશ્વ તરી ઊતરે,
 આનન્દરવિ ભેગ્યો, કાન્તિ હોપી ભોમની. ૫
 પણ મેઘઘટા ખીજે ક્ષણ શું આવશે ?
 ના રૂહે સ્થિર મન, થાય શું કાંઈ ના કળે,
 લોપી હઈ આનન્દરંગ, જે આ હસે,
 ઘનમંડળ દમશે શું કરીથી આ સ્થળે ? ૬
 આ જીવનના નિર્મળ વ્યોમ તળે ઘણાં
 દુઃખવાદળાં ઘેરી ઝૂકે તે સમે
 સુખસૂર્ય રચે રંગ વિવિધ આશાતણા,—
 નલ માંહિં, કહો, કેમ નિરંતર એ રમે ? ૭
 તોપણ એક દિને થાશે નલ નિર્મળ,
 ને કહિં કહિં કહીં ઘનછાંટા રૂહે જીવવા,
 અધિક રંગ તે રમ્ય ચીંતરશે વાદળ,
 ને મચશે આનન્દમધુકરો જીવવા ! ૮

એક અદ્ભુત દેખાવ.

સૌનાવૃત્ત. અદ્ભુત રચનાયોગ રમ્ય આ રાત્રિ વિશે શો !
 ચંદ્રા વર્ષા સંગ રંગ રમતાં જ દિસે જો !
 જળકુંડળમાં બેસી ચન્દ્ર વરસે શીર્ષી ચંદ્રા,
 યોગમ પડી વાદળી ઝરે ઝરમર જળ મંદા. ૧

ચંદા લઈ નિજ રજત-સૂત્ર, ભે, આ શો પદાવે
 મોતીડાં જે ફડાં રચ્યાં વર્ષાએ સોડે;
 ચંદા વર્ષા ગૂંથી મોતીની માળા હિવી
 લલિત લતાને કણ્ઠ દિયે લટકાવી કે'વી ! ૨

ભે અટકી ગઈ વૃષ્ટિ અને તરુપર્ણ પદેથી
 ટપકો રહ્યાં જલખિન્દુ શાન્તિમાં મન્દરવેથી;
 ચળક ચળક ચળકત લીલાં પર્ણે ચંદામાં,
 ને તાલીતરુ ક્યામ ક્યામ છાય કરે સ્હામાં. ૩

ચંદા હસતી આમ, આમ ઘન નિરખે ઘેરું,
 આમ ધરે વનવેલો ભૂપણ મોતીડાં કેરું,
 ને તાલીવન ઘોર ભિલું છાય કરી ઘેરી;—
 શાન્તિમૂર્તિ ને ભવ્યમૂર્તિ પ્રભુની દીઠો લેળી. ૪

દિવ્યકાવ્ય.

તોટક. ગગને અતિગૂઢ લખ્યું વિધયે
 કંઈ કાવ્ય ગભીર કલાનિધિયે,
 ચળકત રુડા કંઈ તારલિયા
 જહિં શબ્દ અનુપમ રૂઢે બનિયા. ૧
 મન અદ્ભુત ભાવ કળે ન કળે,
 કળતું કદો ઇશ્વરદત્ત યળે;

- કદી ચાંદનોની રજની નીકળે
તહિં કાવ્યતણાં સહુ પૃષ્ઠ ખુલે. ૨
- જગ શૂન્ય થકી જ રહ્યું ઊપની,
થતી ઝાંખી ઝીણી તહિં તેહતણી;
કંઈ ગાન ઉડું લયકાળતણું
કદી એ કવિતા મહિં જાય સુણ્યું. ૩
- ધૂમકેતુ સમુજજવલ લાવ્ય કદી
પ્રગટે ગગને જહિં જ્યોતિનદી
ઉડી વીથી અનન્તપણાની તહિં
શી અગાધ દોસે ઊઘડી જ રહી ! ૪
- સહુ તારલિયા અમકંત ઝીણા
શુભ જોધ દિયે પરકાળતણા;
પરભૂમિ વસે પ્રિય આ ઘડિયે
સહુ તે તણી વાણી તહિં સુણિયે. ૫
- પરલોકતણા ઉપકણક પરે
સુખિયા જન જે કંઈ વાસ કરે
સહુ તે જન નેન સમક્ષ તરે,
પઢતાં ગૂઢ કાવ્ય જ પ્રેમભરે. ૬
- સહુ તારકમંડળ રમ્ય વિશે
કંઈ પ્રાણી અજાણુ વસે ન વસે;
નહિં એ વિષયે જ વિવાદ કશો,
તહિં પ્રાણી ભલે જ વસો ન વસો; ૭

પણ તારક ઉત્તમ કાર્ય કરે,
 બની કાવ્યપદો કંઈ બોધ કરે,
 લખ્યું કાવ્ય જ જે ગગને વિધિયે
 ધરી મર્મ ગભીર કલાનિધિયે.

૮

અનુત્તર પ્રશ્ન.

- ગરબી. આ અણુગણુ તારાનેન લર્યા અદ્ભુત તેજે,
 તે નેને કંઈ કારમી દૃષ્ટિયે નિરખે જે, ૧
- ગમ્ભીર શૌ રજની શ્યામ વિશ્વ લેતી વીંટી
 વિસ્તારી નિજ પટ આમ શામળું અણુદીકી; ૨
- કંઈ તીણા તમરાંનાદ વડે અણુઅણુ શૌ કરે,
 કેા સ્મશાનદેવી સમાન લયંકર રૂપ ધરે; ૩
- પૂછ્યો નહિં કેાં જને પ્રશ્ન પૂછું તુજને:—
 કદો ગૂઢ ભાવિનું રૂપ બતાવોશ તું સુજને ? ૪
- ચંદા ચળકંતાં સ્મિતો વ્યોમ જે વેરંતી,
 નિજ ઉજ્જવળ પટમાં ભૂમિ-સખીને ઘેરંતી; ૫
- શીતળ કંઈ થળ થળ અમી વરસતી ગ્રેમભરી,
 સ્થાવર-જડ્ડાં જગ સકળ ઠારતી શાન્તિ કરી;

• ઈતિહાસનો આરશો સાહો મ્હે જોયું માંહિ,
 ચિરપાવર દીકું ન કાંઈ ફરતી છે છાઈ-એ આલ.

તહેને પૂછું પ્રશ્ન પૂછ્યો નવ જે કાઠે—

‘અતિ’ શું લાવિતું ચિત્ર કદી હું સર્કીશ જોઈ? ૭

અંધારપછેડી ઢાંકી વિશ્વ લેતો ઘેરી,

ચમકારા વીંજળીતણા મહિં દેતો વેરી; ૮

કરતો ગર્જન કંઈ ઘોર મેઘ નલમાં મૂલાલે,—

તહેને પૂછું એ પ્રશ્ન-લાવિ હોંકું કે કાળે? ૯

સન્ધ્યા સલ્લણી સુન્દરી ! ઉષા વળી લાજળી !

હું પૂછું ત્હમને એ પ્રશ્ન, દિયો ઉત્તર વાળી. ૧૦

ઉન્નત ગમ્ભીર ગિરિમાળ, ખડોચી નલમંડળ જે,

આ લાવિપ્રશ્ન ગમ્ભીર તુંથી કંઈ ઊકલશે? ૧૧

ધનઘોર રજનિ શામળી, ચળકતી ચંદ્રા ને,

ગર્જતો ઘેરો મેઘ, સલ્લણી સન્ધ્યા ને, ૧૨

લાવણ્યમયી વળી ઉષા, ગિરિ નલ કોતરતા,—

સહુ સુણી પ્રશ્ન મુજ ભોંકો મૌન બહુ ધરતાં. ૧૩

આ હૃદયમથન પ્રશ્નનો ન કો ઉત્તર વાળે;—

હા ! કોણ એહવો આંહિં સંશય મુજ ટાળે? ૧૪

માનવ બુદ્ધિ.

રોજાવૃત્ત. જનસમુદાય વિશાળ સિન્ધુ તહેમાં બુદ્ધિ હું
શો કરતો ફફડાટ ! મદે ભર્યું શું વળી ફેંદવું !

તરફ રાજ અનન્ત, નાવ મહાદેવ જે ઊગતા,
 તે પણ ક્ષણમાં પડે, ત્યાં મુજ સે શ્રીમદ્ધર્મના ૧
 ક્ષણ પર હું ઊપન્યો, રૂપીશ ખીલ ક્ષણ જતાં,
 પણ તે અરસા માંહિ રંગ વિધવિધ મુજ થાતા;—
 કો વેળા આ વ્યોમવર્ણ ભૂરો મુજ કાચે,
 કો વેળા ગમ્ભીર રંગ ઘનતણો છવાએ; ૨
 ને વર્ણો કદી સહુ રંગ ભણે ઇન્દ્રધનુષકેરા,
 પીળા, ભૂરા, લાલ, બધા આછા ને ઘેરા,
 તે સહુનું પ્રતિબિમ્બ પડે મુજપર કો સમયે,
 તે ધરી લહું આનન્દ, અકથ સુખ ત્યાં મુજ હૃદયે. ૩
 ને કદી ઉજ્જવળ અંગ કનકશું ધારી હરખું,
 નચ્હારે રવિનું બિમ્બ ઉપર લટકતું નિરખું;
 કદી અન્દ્ર નિજ શાન્ત નજર કરી મુને નિહાળે,
 ત્યારે તો મુજ કાન્તિ રુપેરી રંગે મ્હાલે. ૪

અસ્થિર અને સ્થિર પ્રેમ.

ચાપાઈ. ઉઝડ એક ગિરિકેરી કરાડ,
 નચ્હાં જનનો નહિ પગસંચાર;
 તો પણ ત્યાં આગિયા અનન્ત
 લટકાવે દીપક ચળકંત;
 ને ત્યાં એક અંતિ લાભળ
 ગુલાબકર્ણી નાબુકડી ખાળ,

લલિત વસન્તાનિલને તેહ

લલચાવંતી કુમળી દેહ. ૨

“ અનિલ ! તું ચંચળ જાતે દીસે,

સ્થિર રહી કે સહ તું નવ વસે;

અનેક કળિયો ચૂમી આજ

આવ્યો અહિયાં તું ઠગરાજ. ૩

વળી તણ મુજને તું જશે

જ્યાં કળિયો ખીણ ખીલી હશે;

માર્ગ જતાં સહુને તું ચૂમે,

નિર્લજ તોયણ હરજે ધૂમે. ” ૪

“ કોમળ કળી ! તું કાં રીસાય ?

તુજ સરિખી નવ દીઠી ક્યાંય;

અનેક અનિલો આવી ભમે,

અહિ તુજશું તે રંગે રમે. ૫

નવ તરછાડ્યો તહે કોઇને,

સૌરભ સહુને દીધું મોહીને;

હા, હું ચૂમું કળી અનન્ત

જ્યાં હું માર્ગમાં રમંત. ૬

પણ સૌરભ સઘળી એ તણું

નિજ અંગ ધરી હરખું ઘણું,

સુગન્ધસ્મરણ હું ધારું એમ

પણ તું તો નવ જાણે પ્રેમ; ૭

અનિલ અનેક ગયા અહિં વહી,
તું તહેવી ને તહેવી રહી,
સ્મરણ ન રાખ્યું કોઈતાણું,
પ્રેમીલી તુજને ક્યમ ગાણું ? ”

૮

“ રે ઠગ ! મુજને કાં તું બહાય ?
નહિં એ બુદ્ધા અનિલ બધાય;
બુદ્ધાં બુદ્ધાં રૂપ જ ધરી
તુંનો તું આવે કરો કરી.

૯

હું જાણું સઘળા તુજ ફેદ,
કો ઘડો ચણક તું કો ઘડો મન્દ,
કો ઘડો ઝીણા સ્વર કરો ગાય,
કો ઘડો ગાજી તું ધુધવાય.

૧૦

તું જાતે છે એક જ એક,
ધારે રૂપ અનેક અનેક;
કહે હવે મુજમાં શી ખોડય ?
કપટ મહિં નવ તહારી જોડય.”

૧૧

સુણી આ બે જણની ગોઠડી
હું ચાલ્યો મન ખેદ જ ધરી;
આગળ “ ગમ્ભીર રસશૃંગાર-
પ્રતિમા ” સારસ દીઠો સાર.

૧૨

- ઊભો નિજ કાન્તાની સંગ
 નિરખે ઝીણા નદીતરફે,
 કમળતન્તુ લઈ તહેને દિયે,
 પ્રેમસુધા તે વેળા પિયે. ૧૩
- બોલ્યો તે નિજ કાન્તા ભણી,—
 “જો, આં લકરી સરિતાતણી,
 તહેમાં આપણુ ઝેની છાય
 મળી એકઠી શી મકલાય ! ૧૪
- જીવ આપણા એમ જ મળ્યા
 મરણ લગી નવં ટળશે ટળ્યા.”
 એમ કહી ઊઠ્યાં નલ મહિં
 સારસજીવ ઊડી ગયું તહિં; ૧૫
- ઊંડતાં ભૂખરું દીપે અંગ,
 પાછળ વ્યોમ જ ભૂરે રંગ;
 ને મધુરે સ્વર ગાન કરેત
 ઊંડતું, જ્યાં આકાશ અનન્ત. ૧૬
- આ સઘળું નિરખીને તહિં
 શાન્તિ વશી રહીં સુજ મન મહિં,
 ને ચાલ્યો સુખ હૃદયે ભરી,—
 ઉપર નલ નિરખે સ્મિત કરી. ૧૭

પ્રેમસિન્ધુ.

સેનાવૃત્ત. ગગડે જ્યહાં ગ્રહગોળ, અને આ તારાટોળું
 વેચું ફેંકી જ્યહાં, હેવું આ વ્યોમ પહોળું
 ફેલાઈ ચોપાસ, હાસ ગમ્ભીરું કરતું,
 આલિંગન સુવિશાળ ભૂમિને લાવે ભરતું. ૧

પણ વળી એ વ્યોમને, લઈ ગ્રહગોળ સકળને,
 લઈ તારા સહુ સંગ, લઈ આ ભૂમંડળને,
 આ સઘળું બ્રહ્માણ્ડ અનન્ત અગાધ દીસે જે,
 તહેને મહોટો પ્રેમસિન્ધુ આલિંગી લેછે. ૨

એ સિન્ધુ તો અનન્ત રહ્યો ઉપકણ્ઠવિના એ,
 નિત્યે ગતિ ગમ્ભીર ધરી યોગમ ફેલાયે;
 નહિ કો વસ્તુ અહિં જેહ હેમાં ન સમાતી,
 હેમાં ન્હાની પ્રેમનદીઓ ડૂળી જાતી. ૩

ઠહાલી ! જે તુજ પ્રેમસરિત મીઠી ને ધીરી
 ઠહેતી નિર્મળ જળે લહરિ લઈ ઝીણી ઝીણી,
 તહેને કાંઠો ખરો—રખે રીસાતી મીઠી !—
 પણ મ્હું તે સિન્ધુમાં સરિત એ ઠહેતી દીઠી. ૪

પ્રેમનાં સ્વરૂપ.

સૌખ્યવૃત્ત-સતારમાંથી ઊઠી મધુર સુર રમે પવનશું,
 ને મૃદુ તુજ કણ્ઠથી ગાન જનની જે ધૂમતું,
 કોગલ ટહુકો મીઠો, મીઠો રવ નદીલહરીનો,
 વનવેલી ચુમ્બતો પવન તહેનો સ્વર ઝીણા:- ૧

જન એ સહુનું નામ મધુરનાદ કરી કૂટેછે,
 પણ એ જોડું તમામ મહને નિશ્ચય દીસેછે;
 સતારસુર, તુજ ગાન, પવનનદીકોકિલરવ ને,
 પ્રેમતણાં એ રૂપ બધાં લાસેછે મુજને. ૨

કુલડાંમાં જે રહ્યો નાચતો ગન્ધ મધૂરો,
 ને મેઘધનુષ મહિં રંગમેળો જે પૂરો,
 તે નવ હોય સુગન્ધ, નહિં એ રંગ રસીલા,
 પ્રેમતણાં એ રૂપ, પ્રેમની એ તો લીલા. ૩

દિવ્ય કુસુમ એ પ્રેમ ધરે વિધવિધ આકારો,
 પણ ઢાંક્યો રહે કેમ? એહ સહુથકી છે ન્યારો.-
 નાદ, ગન્ધ, ને રંગ-દિવ્ય કુસુમોની ગૂંથી
 માળા અર્પું તુંને, વધું શું મુજને તુંથી? ૪

પ્રેમ.

દિ.ડી. સર્વ કુલડાં મહિં એક જે રસંતો
 રમ્ય ગન્ધ સકળ જગતને ગમંતો,
 એક તેહ પણ અનેક ધરે રૂપ,
 વિવિધ કુસુમે વર્ષો વિવિધ ને અનુપ. ૧

કર્ણો શુલાળમાં મધૂરું ધીરું ગાંતો
 ગન્ધ જેહ તેહ નહિ ધીંજે સુહાતો;
 કરે કેતકમાં મત્તગાન એક,
 ધીંજે ગન્ધ ચમ્પકે પ્રદીપ છેક. ૨

તોય તે અનેક ગન્ધ ગન્ધ એક;
 તેમ પ્રેમ એક ને વળી અનેક:—
 એક પ્રેમ પિતા ઉપરે ગલીરો,
 ધીંજે માડી લાણી પ્રેમ તે રસીલો; ૩

મીઠી લગિનીશું પ્રેમ તે શુલાળ,
 લલિત પ્રેમ પુત્રને વિશે અમાપ,
 પ્રિયાપ્રેમ તેહ કેતકીસુગન્ધ;
 પ્રભુપ્રેમમાં સહુ પ્રેમનો પ્રગન્ધ. ૪

બહુ રૂપ અનુપમ પ્રેમ ધરે. '

તોટક.

કદી કોમળ કોયલકણ્ઠ વિશે
વર્ષોને મધુરો રવ તેહ જને,
નટ રંગભૂમિપર જેમ કરે
ત્યમ રૂપ અનુપમ પ્રેમ ધરે.

૧

કદી મીઠી નદી લહરીલટકે
જતી નાયતી ત્યહાં પણ તે ભટકે,
બની ગાન શિલામહિ નૃત્ય કરે,
અહિ રૂપ અનુપમ પ્રેમ ધરે.

૨

કદી ચમ્પકમાં મૃદુ રંગ પીળો
બની તે હરખે રમતો રસીલો,
કદી જૂઠકૂલે વર્ષો હાસ કરે,
કંઈ રૂપ અનુપમ પ્રેમ ધરે.

૩

કદી રંગ ગુલાબી ગુલાબકૂલે
બની લહેર કરંત જ તેહ ખીલે,
કદી શીર્ષી પ્રભા બની ચન્દ્ર વસે,
બહુ રૂપ અનુપમ પ્રેમ ધરે.

૪

કદી મેઘધનુષ્યમહિ વિલસે,
સહુ રંગ બની રસભેર વસે,
કદી સાંઝસમે ઘનરંગ બને,
બહુ રૂપ અનુપમ પ્રેમ ધરે.

૫

કહી દેતકમતાસુગન્ધ બને,
રમતો ભમતો જ ફરે પવને,
કહી ગન્ધ કુંજો બની જૂઠો વસે,
બહુ રૂપ અનુપમ પ્રેમ ધરે.

૬

કહી ઉદ્ધત ગન્ધસ્વરૂપ ધરે,
ધરી અમ્પકપુષ્પ વિશે વિચરે—
નટ રંગભૂમિ પર જેમ ફરે,
ત્યમ રૂપ અનુપમ પ્રેમ ધરે.

૭

—X—

આનન્દ ઓવારા

વિષમ ઊજળા આકાશમાં કહી મેઘકકડો નિરખું
હરિગીત. સ્વચ્છન્દ તરતો, કે તરત આ દેહમાંથી હું કુંડું,
કુદી બેસું મેઘકકડા એ ઉપર, ત્યાંથી પછી
પેલા “સુખદ આનન્દઓવારા” ઉપર થોભું જઈ; ૧

જઈ એ આનન્દસિન્ધુ પડ્યો વિશાળો વિસ્તરી
તહેને નિહાળું નજર ફેંકી દૂર દૂર ઝીણી ઝીણી,
પાન કેકું નેને શીળા અળકંત હેના જળતણું,
ને સિન્ધુ કરતો ગાન મીઠું ગલીર તે ત્યાં રહી સુણું. ૨

—X—

કવિનું સુખ.

રાજાવૃત્ત. કુસુમ કોમળું એક ખીલી હું રહું આ વનમાં,
 સુગન્ધ મધુરો સુંજ પસરતો જેહ પવનમાં,
 પસરે તે કેટલે ? ઘૂમી ઘૂમી આંહિ વિરમશે,—
 તો એ હેનો કદી મને સુંજ શોક નવ વસે. ૧

લઈ સુંજ રમ્ય સુગન્ધ હસું હું ભરઆનન્દે,
 સુગન્ધ સુંજ જે તે જ સુખડું સુંજ, ત્યાં રમું છન્દે;
 ને જાંચું આકાશ હસે સુંજ ભણી નિહાળી,
 હેને દઈ પ્રતિહાસ ઉમંગે જાંચું ભાળી. ૨

ખીનં કુલડાં વળી ભલે નિજ ગન્ધ નચાવે
 ફેલાવી ચોપાસ, મહેને કંઈ ઇર્ષ્યા નાવે;—
 મહું દીઠો છે એક, નજર ઝાંખી ઝાંખીએ,
 સુગન્ધસિન્ધુ વિશાળ સતત રમતો લહરીએ; ૩

ત્યાં સુંજ વહી સુગન્ધ ભળી છાનો એ જાએ,
 ને કુલડાં આ સમે ખીલે, ખીનં વનમાંહે,
 થયાં અને જે થશે કુસુમ વર્ણી તે સઘળાંનો
 સુગન્ધ એ સિન્ધુમાં જતો લય પામી છાનો. ૪

એક સિન્ધુની આમ વહેતી ચાલે નદિયો
 અમ કુસુમોદર્કી જહિં નીકળીને એ બધિયો,
 તો અવિચારી બની ધરું શિદ શોક હું મનમાં ?
 કુસુમ કુમળું હું, કહો, કેમ હસું નહિ આ વનમાં ? ૫

રૂલની સાથે રમત.

- † ગરબી. આવો કુલડાં મધૂરાં રે આપણ રંગે રમિયે,
દિન એક આનન્દે રે લેળાં રહીં નિર્ગમિયે. ૧
- મહને મુખડું તંમારું રે સલ્લણું લાગે ંહાલું,
હેમાં નિર્મળ પ્રીતિ રે વશી હસતી કાલું. ૨
- તમમાંનું હું પણ રે કુસુમ એક કોમળિયું,
રહી મનુજસમૂહે રે વદન કરમાઈ ગયું. ૩
- ન્હાશી ત્યાં થકી આજે રે આંચે તમ પાસ હું તો,
તહે કોમળ હૃદયે રે; મહને નવ ગણશે બુદ્ધો. ૪
- નહિં તમમાં કુટિલતા રે, નહિં વળી કૂરપણું,
નહિં વચન કપટનાં રે, હૃદય પ્રેમાળ ઘણું; ૫
- કદી હાસ કરતાં રે તો નિશ્ચે આનન્દલયાં,
કરમાઈ કદી સૂતાં રે તો સત્યે દુઃખે જ ગળ્યાં; ૬
- જે'વું અંતર થાએ રે તહેવું તમમુખડું હોંસે,
જે'વું મુખ દેખાએ રે તહેવું તમહૃદય વિશે. ૭
- ત્યહારે આવો મધૂરાં રે આપણ રંગે રમિયે,
દિન એક તો સુખમાં રે સાથે વશી નિર્ગમિયે. ૮

કરેણા.

સોટક. તૃણશૂન્ય સૂકી ગિરિભૂમિ વિશે
 સહસા મોઠી આ રચના શી દીસે !
 લઘુસ્રોતપટે મળી ઓકરસે
 શું અનન્ત કરેણકુસુમ હસે ! ૧

મૃદુ રંગ ગુલાબી મુખે વિલસે
 શી પ્રભાતરવિદ્યુતિ ત્યાંહિ વસે !
 સહુ ટોળું મળી અહિ રંગરસે
 રમતાં રમતાં શું હસે જ હસે ! ૨

શીળી વૃક્ષઘટા લઘુસ્રોત પરે
 રચીને પ્રકૃતિ અતિ પ્રેમભરે
 કંઈ નહાનકડો અહિ બાગ રચ્યો
 તહિ આ ફૂલનો સુખરંગ મરચ્યો. ૩

ગિરિટોચ થકી ઊંતરી સઘળી
 ગિરિદેવી શકે અહિ આવી મળી
 રમવા રસભેર સુબાગ વિશે,
 ત્યમ આ ફુલડાં તાણું જૂથ દીસે. ૪

સહુને જહિ ધીર સમીર ચૂમે,
સ્મિત મન્દ રમે કુસુમે કુસુમે;
સરલા કંઈ આમકુમારોસમે
સહુને સુખ કૌતુહલ્ય રમે.

૫

પ્રકૃતિજનનીથકો પ્રેમલરે
કુલડાં સઘળાં અહિ આ ઉછરે,
નહિ કૃત્રિમ બન્ધન કાંઈ ધરે,
શું સ્વતન્ત્ર સુખે રમતાં જ ફરે !

૬

નિરખી ફૂલ આ મન ભોમિ ભોઠે;—
મનુજે ક્યમ આ ધરણીનો પોઠિ
પ્રકૃતિજનનીનો ઉછેર તણ,
નિજકૃત્રિમબન્ધનખેડો સણ ?

૭

આશાપંખીડું.

સીતાના આશાપંખીડું મહે તો પૂર્યું કનકમય પાંજરે,
મહિનાની રમ્ય રંગ ધરતું અનેક, જોવો મેઘ સાંઝરે;
ચાલ. બીણી ચંચૂ સુવર્ણની મેખસમી શી ઓપતી !
ધન્દ્રધનુરંગધારી એક કલગો શિર શોભતી;

૧

ઘોળી બરફશી ડોકની મધ્ય સુનેરી કાંઠલો,
આસમાની પાંખની માંહિં પચરંગી ચાંદલો,
પીંછે કરમજી રંગ સોહાય, ને ચરણ સુવર્ણના,
હીરા સરિખાં બે ઝીણાં નેન ચમકચમકે ઘણાં; ૨

સુવાણું શું હેનું શરીર ભર્યું દિવ્ય કાન્તિયે !
પણ બદલી ઘડી ઘડી રંગ મ્હને નાંખે ભ્રાન્તિયે;
વળી અમૃતશું મીઠું ગાન કરે દિવ્ય પંખીડું,
ત્હારે નાચતું ભૂલી ભાન હધડું મુજ મૂરખું, ૩

પણ એક દિવસ એ તો, હાય ! ભડીને ચાલિયું,
તોડી કનકતું પંજર ત્હાંય, રહ્યું નવ આલિયું;
તોએ ગાન કરતું જાય, પાછળ દોડયો જાઉં હું,
પણ એ તો નવ પકડાય, અધિક લલચાઉં હું; ૪

ભડી પેઠું એ એક દિવ્ય હતું વન તે મહિં,
હું પણ રવઅનુસારે ધાઈ પેઠો ત્હાં તો સહી;
દીડું બેઠું ગુલાબને છોડ, ગયો હું આલવા;
ભડી બેઠું બીજે આડ, ગાઈ લાગ્યું મ્હાલવા; ૫

વૃક્ષે વૃક્ષે, છોડે છોડ, સુને ભટકાવિયો,
આવ્યું તોએ એ નવ હાથ, અધિક અકળાવિયો;
અંતે બેઠું બીચી ડાળ, પછી લાગ્યું બોલવા,—

“અરે મૂર્ખ મનુજના બાળ ! ફાંફાં શાં આ મારવાં ! ૬

નવ આણું કદી ત્હારે હાથ, મૂરખ એ માનવી !
 હું તો ધારી નવા નવા રંગ ધારું મૂર્તિ નવનવી;
 પૂરું પાંજરે મુજને તોડ, ધારીશ નહિં મન વિશે;
 એ તો ઘડિયું મ્હારે પ્રભાવ, ત્હને ઉલટું દીસે. ૭

પણ મન નવ થઈશ ઉદાસ, કહું સુણ્ય વાત તું,—
 પહોળે નાંખ્ય નજર, પહોળે દૂર, વ્યોમ જ્યાં દૂખી જતું;
 પેલી રુધિરભરેલ કપાળે ઘડેલી કમાન જે;
 અંતરિક્ષ જોલી, જે'ના સ્તમ્ભ રચ્યા મહોટાં હાડકે;—
 દીસે તુજને ભયંકર તેહ, તથાપિ એ રમ્ય છે,
 ખીજ ખાનૂ કનકનો ઘાટ ઘડેલો ભવ્ય છે;—
 આણી કોરે રાક્ષસ એક બેઠાં બિહામણો,

મૃત્યુ હેવું હેવું નામ, તુને અળખામણો; ૯
 પણ તું જઈશ હેને દ્વાર, પછી પેલી પાર તું;
 જઈ બેઈ પામીશ આનન્દ ત્યાં તેવાર તું;

ત્હારે ત્યાંહિં જો ! લેટીશ તુંને હું આનન્દથી,
 ત્યાં લગી થઈ ધીર તું થીર રહેજે મન શાન્તથી.” ૧૦
 એમ બોલી જોડી ગયું એહ પંખીડું ના રહ્યું,

જોડતાં અળકંતી હેની દેહ, ગાતું ગાતું એ ગયું;
 જઈ લય પામ્યું ચન્દ્ર માંહિ, વશી ગાતું ત્યાં રહે,
 શાન્ત અજવાળી રાતે કો વેળ સુણું હેવું ગાન એ. ૧૧ :

વિધવાનો વિલાપ,

ચાપાઈ. ચાંદનો દશદિશ ચળકી રહી,
સરિતામાં જાતી એ વહી,
રમે રમત લહરીની સંગ,
સૂતી રૈત્યમાં ઉજાવળ અંગ.

૧

તટતરુ નિરખતાં નિજ છાય
સૂતી જે સરિતાની માંદ્ય;
ખેતર સઘળાં હાસ કરેત,
ફર ગાડી બહુ ઘોર દીસેત;

૨

ભૂતકાંશાં વડવૃક્ષ અનન્ત
જિભાં જ્યહાં દૃષ્ટિ તણો અન્ત,
ત્યહાં ચાંદનો કંઈ નવ કાવતી,
અથડાઈ પાછી આવતી;

૩

ચણ્ડપવનશું વડજૂથકું
જૂથ કરેતું જ્યહારે વડું,
ઘોર ઘુઘાટ કરેતું તેહ,
સુણી કમ્પે સરિતાની દેહ,

૪

કમ્પે તટતરુ જળમાં પડ્યાં,
 કમ્પે ઉપર તરુપાંદડાં;
 કમ્પે સઘળી શાંતિ તાર્હિ,
 ને કમ્પે ચન્દા જળમહિ.

૫.

તો પણુ એ સ્થળ રમ્ય જ દૌસે,
 રમવા ભેશું સુરસુવતિને.—
 પણુ, ભે ! પેલા વડજુંડથી,
 ચંદા જેવી ઘનવૃન્દથી,

૬.

નિકળી આવે દેવીદેહ,
 શકે હશે વનદેવી એહ !
 કેમ સંભવે માનવરૂપ,
 ગાત્ર હાવું ને કાન્તિ અનુપ ?

૭.

પણુ, ભે ! ધીરાં પગલાં ભરી
 આવી સમીપ વળી સુન્દરી,
 ભે, હંકાર્ધ ગર્ધ તરુવૃન્દ,
 પાછી નિકળી, ભે, ગતિમન્દ,

૮.

ને પાછી એ તો નવ દૌસે,
 પાછી આવે એતર વિશે;—
 એમ આવી પહોચી એ અહિ
 નદીરેત્ય ચળકંતી જહિ;

૯.

ને આ ઊભી નદીને તીર,
 ને બેઠી જ્યાં નિર્મળ નીર;
 માંહિ નિરખિયું નિજ મુંખડું,
 જો'માં સ્વપ્ન વસે દૂખડું.

૧૦

હશે, હશે, એ માનવ ખરે,
 જો ! નેનથી આંસુડાં ઢળે;-
 ને ન્હાનકડું આ શું દીસે
 બાળકડું કંઈ બોળા વિશે ?-

૧૧

છૂટા કેશ અનિલમાં રમે,
 ને આંખડો શી યોગમ લંમે !
 હા ! પણ, જો, કંઈ મધુરે સ્વરે
 વિલાપ એ સુન્દરો શો કરે !

૧૨

અગરબી. હા દૈવ ! શું વિપરીત દૂખડું લીધલું !
 કાં ન પડી હું ખેલી રે મુખ મોતને ?
 જમડા ! ત્હે મુજ જીવન લૂંટી લીધલું,
 ઝડપી લીધો નાથ, અનાથ મૂંડી મહને.
 મોત ઘડયું શિદ માનવને શિર ધસી ત્હે ?
 ઘડિયું તો શિદ તરુણ ઉપર ખેલું પડે ?

૧૩

ને મોતે હરી લીધાં તેશું કો સમે
વાતલડી કરવાનો મારગ કહિં જડે ?

૨

ઓ ચંદા ! તું જાણે સઘળી વાતને
જે મોતતણા દાસ હમે નવ જાણિયે;
વૌનવી ફૂલે આટલું મહારા નાથને,—
“ દાસી દીન ઉપર કંઈ રોષ ન આણિયે.

૩

ભૂલી ન જશે નિજ દાસીને કંથ જો,
સ્વર્ગસુખે રહ્યો એકલડા આનન્દમાં,
મુજને દાખવજો એ સ્થળનો પંથ જો,
બોલાવી દોડી વળગીશ તમકણ્ઠમાં.”

૪

અનિલ ! ત્હને કાં ગમે રમત મુજ કેશશું ?
નિર્દય જગના જનને એ નવ પાલવે;
તો અળગી હું સહુ થકી કોરે વસું,
ન પડે રસ મુજને જગમાં કાંઈ હવે.

૫

ઓ જિયા, જિયા, આકાશ ! તું કાં મ્હને
ઉચકી લઈને નવ રાંખે નિજ અંગમાં ?
છૂટું ફર જગતના જનથી હું, અને
વસું સુખે આ તારલિયાની સંગમાં.

૬

સરિતા ! તુજ હૃદયે કેવો આ ચાંદલો ?
વશિયા તહેવા મહારે હૃદયે નાથજી,

મહે ન કોંધો અપરાધ કદી એ આટલો,
તોય ગયા રીસાઈને મુજને તણ. ૭

તણ વળી આ બાળકડી જો બાપડી;—
કાં બાપુડી ! કોણુ ત્હને પીડા કરે ?
નાણી દયા તુજ તાતે બેટા ! આપડી,
બહેતાં મૂકયાં, આપણને દૂખસાગરે.— ૮

ઓ શીળી ચંદા ! ઓ સરિતા કોમળી !
ઓ આકાશ ઉદાર ! અનિલ સુકુમાર ઓ !
ત્હમે નહિ નિર્દય થાવાનાં કે ઘડી,
મહારા ને મુજ બાળકોના આધાર છે.— ૯

જો આ અનિલ કુંજો કર તુજ પર ફેરવે,
ચંદા ચૂમે તુજને પૂરા પ્રેમથી,
હાલેડાં ગાય નહી મુજથી મીઠે રવે,
અહિં જગજનકેરી પીડા તુજને નથી. ૧૦

આપણુ બે એકલડાં અહિં વાસો વશી
રહીશું સુખમાં સ્મરણ કરી તુજ તાતનું,
રમજે નદીલહરીસંગે મીઠું હશી,
થાજે મહોટી એમ રહી દિનરાત્ય તું.— ૧૧

ને મુજ લાડકડી જ્યહારે મહોટી થશે,
જગત બધું ધૂમૌશ ત્યહારે નિજ જાત્ય હું,

કદી મરે નહિ હેવો નર પછી ત્યાં હશે,
પરણાવીશ મુજ લાડકીને તે સાથ હું.

૧૨

નદનંદીસંગમ.

૧ રખી. એક મહાનદ રવ ગમ્ભીરે ધૂમતો,
વિકટ અરણ્ય મંહિ વહી જતો એકલો,
અથડાતો વળી શિલા વિશાળી સંગમાં
તો ઓળંગી આગળ હેતો ટેકોલો.

૧

સુણતો ઘોર થતો જે નાદ ઘડી ઘડી,
પ્રબળ પવન જ્યાં આડઅંકુશું જૂઝતો,
ને એ નાદ હૃદય નિજ ધારી ચાલતો,
જાએ હેતો જે મારગ મન રુચતો.

૨

વળી નિરખતો જાએ ઉંચે આલમાં
મેઘતાણું દળ ગાજવીજ કરી ધૂમતું,
તે સહુનું પ્રતિબિમ્બ લઈ નિજ ઉરમાં
જાતો આગળ, ઘનજળ હેને ચૂમતું.

૩

એક નદી વળી ન્હાનકડી મીઠે રવે
ગાન કરતી ઝીણું, નાચે મન્દ જે,

મન્દ હસતાં મેદાનોમાં મહાલતી
જાએ ધીરે ધરી ધીરે આનન્દ એ.

૪

કોયલટહુકો મધુરો તટતરુકુંજમાં
કો ઠામે સુંણીને એ હરખી નાચતી,
ને નિજ મીઠો રવ તે સંગે લેજતી
લર આનન્દે ંહેતી એ ચાલી જતી.

૫

તેને કદી કદી ભૂરું ંયોમ નિહાળતું,
કદી ચંદા કરી મન્દ હાસ હેને ધૂમે,
એ સહુ કેરી છર્ખી નિજ હધડે ધારીને
ંહેતી ચાલે, લહરી ઝીણીએ ધૂમે.

૬

હું ઊભો એ નદનદીસંગમ ઉપરે,
ને દીઠાં જળ ખંનેનાં લેળાં લખ્યાં,
પેલા નદનો ઘોર ઘોષ ધીમો પડયો,
ને ત્યાં નદીની લહરી નાચી ભેરમાં.

૭

આગળ નાંખી નજરે નવ દીઠું કંઈ,
અંખાઈ મુજ આંખ્ય અતીશે તેજથી,
પણ પેલી ગમ દૂર ઘણે મહેં અંખિયો
અળહજતો કંઈ સિન્ધુ વિશાળ પડયો અતિ.

૮

ત્યાં એ નદનદીસંગમ લળિયો મહેં દીઠો,
લળિયો પણ વર્ણો ંહેતો અળગો સિન્ધુમાં;—

ઠહાલી ! મુજતુજ જીવન આ છે એકઠાં
મળિયાં નિરખીને રહું હું આનન્દમાં. ૯

કર્તવ્ય અને વિલાસ.

શિખરિણી. “મોઠી શીળી તહારી અમો વરસતી કાન્તિ કુમળી,
અને પ્રેમે ભીનાં નયન મધુરાં—એ અહિં મળી,
મહુને રાખે કેદી કરો તુજ સમીપે, મુજ કળી !
તથાપિ દે જાવા સખળ મૃદુ બન્ધેથી નિકળી. ૧

ઘડયાં કર્તવ્યો જે મનુજશિર મૂકયાં જગપતિ,
ઉવેખ્યાં એ જાએ ક્યમ કરો પ્રિયે ! ફડે મુજથકી ?
વિલાસો પ્રેમીલા નવ ગણું કદી નીરસ વળી,
અરે તોએ આજ્ઞા શિર ધરવો જે જાય ન ટળી. ૨

વિલાસો રાખ્યાછે અનુપમ ભરો આગળ ખોળ,
રમી ઝીલીશું તે અહિં થકો વિસામો લઈશું જગ્યાં;
નહિં ત્યાં તો ખીજો શ્રમ કંઈ, ત્યાં તો ચિરલગી
તણાયા જાવાનું સુખસરિતમાંહિં, પ્રિયસખી !” ૩

“અરે ક્યાં છે, ફડો, એ, નહિં સહજ વાહી જઈશ હું.”
“નથી દીઠા હોં શું ? સુણ્ય, સુણ્ય, અધીરી ! સહુ કહું;—

નથી જોતી શું તું અનુપમ પ્રદેશો ઝળકતા,
 ખડભે પેલા સન્ધ્યાશિખરનો પછાડી છૂપો રહ્યા ?” ૮

“અરે કહ્યાં છે, ફૂંડો, એ ? સહજ નહિં વાહી જઈશ હું.”

“ખડભે, ઘેલી ! પેલા, અમળ પસર્યા, શું ખીંચું કહું ?

ખડભે પેલો મેઘે કનકગિરિ લાંબો કોંધે ભૂલો,
 પછાડી તે આંખે ભૂમિ, જહિં રહ્યાં છે ચિરસુખો.” ૫

“અરે બહાલા ! સ્વપ્નાં, સકળ તુજ એ તો કવિપણાં,
 તૃષાપીડયાં દેખે મીઠું જળ સૂકે રાત હરણાં.”

“અરે કાં ભૂલે તું ? કવિત નિકળે એ ભૂમિથકી,
 નહિં સ્વપ્નાં એ તો, સહજ ઉપલબ્ધિ હૃદયની.” ૬

“ભલે બહાલા ! જાઓ સફળકૃત થાઓ, ઝટ પછી
 આહિં આવો, લહાવો લઈશું બમણો તો ફરી મળી.”

“પ્રિયે માં તું મુને ગણતી તુજમાં પ્રેમવિસુખો,
 જડયો તુંમાં મહારો જીવ, તુજમાંહિં છે મુજ સુખો. ૭

કશ્યપ કાયા સૂત્રે હાથડું મુજ બહાલી ! સજડ તહે,
 જડયું પ્રેમે તારા હૃદય સરસું તે નહિં છૂટે.—
 સમર્પી આ મહારો જીવ સકળ આ ચુમ્બનમાંહિં
 તહને આપું, લે આ,—લઈશ ફરી પાછો મળી ફરી. ૮

શીળીશી આંદની વિશે શું કરંતી સ્નાન
તે રાત્રિ ફૂંદેવી દીસતી હતી દીપ્તિમાન !

ને શ્યામવર્ણુ લઘુ ખન્ડ જ મેઘદેરા

ખૂલા પડ્યા કહિંચી આવી નભે ઠરેલા; ૨

દેદીખ્યમાન રજની મહિં તે જણાય

જે'વાં જ ખાળલૂંતડાં લૂંલી જતિન્યાય

આવ્યાં નિષિદ્ધ સ્થળમાં તણે અન્ધકાર,

ને વિસ્મયે ઠરી રહ્યાં સ્થિર તેહ ઠાર.— ૩

પેલી ઘટા તરુતણી જહિં તે જ રાતે

ખે આપણે વિચરિયાં લઈ હાય હાથે;

વૃત્તાન્ત પૂર્વ તણી મૂર્તિ વિરાળ પાછી,

વીત્યા દિનો અધિક તોય ન થાય આછી. ૪

જે ખાર કુમ્ભ દિન તે થકી માંડી આજે

ખાલી કર્યા ફરી ભર્યા અહિં ચન્દ્રરાજે.

હા ! એટલી અવધિમાં સુખદુઃખરંગ

શા આપણે અનુભવ્યા હશે રોઈ સંગ ! ૫

છૂટાં પડ્યાં, ફરી મળ્યાં, ફરી જે વિખૂટાં,

ભેટ્યાં હશ્યાં, ફરી રહી રહી આંસુ ખૂટ્યાં !

તે શોકવાદળ મારું મળી એક ચંદા

સીંચંતી શીળી હૃદયે સુખદહેર મન્દા,— ૬

જે આપણે મન વશી; પ્રિય ! કોણ, કહે તે ?
 મીઠી સખી તુજ, અને મુજ ખડેની છે તે,
 હા ! તેથી ને તુજથી આ ક્ષણ દૂર હું છું !
 શું આપણે ત્રણ ફરી મળીશું, હું પૂછું ? ૭

થાશે સખી દિવસ અદ્ય વિશે પરાઈ,
 પામી રૂડો વંર અને સુખ સર્વ લાહી,
 જાશે ભૂલી પછી ત્હને મુજને સખી તે,
 કે રાખશે સ્મરણ આપણું કાંઈ ચિત્તે ? ૮

ના, ના, ભૂલે શું ? અપરાધી બનું હું કહેવો
 પ્રેમી સખી તુજ વિશે કરો તર્ક હેવો ?
 તો એ ફરી મળવું દુર્લભ હેતું માનું,
 ને ખેદ પામું તદ્દપિ સુખ થાય છાનું;— ૯

છૂટાં અહિં પ્રિયજનો રહીશું વશેલાં,
 ને દોહલા ફરી સમાગમ તો રસીલા;
 તેથી જ નિશ્ચય કર્યો દૃઢ ચિત્ત આ મહે—
 બહાલાં ફરી સહુ મળીશું અનન્ત ધામે ! ૧૦

ત્હાં તો ફરી નવ કદી જ વિયોગ રહેવા,
 નિત્યે નવાં સુખતણા સહુ સ્વાદ લેવા;
 આનન્દ કેરો નહીં ત્હાં ન કદી વિરામે,
 બહાલાં તહિં કરોશું સ્નાન અનન્ત ધામે ! ૧૧

લગ્નસમયે એક કુસુમપાત્રની ભેટ મોકલતાં.

મહાદીપ પ્રેમબન્ધ બન્ધુતણો, વિશ્વજનો બોલે,
 હંદ. બાંધિયો પ્રભુધામથી જ જન્મથકી ભેડે;
 જનનોંબત ભગિનીંબ્રાતની સમાન આંહિં
 મનુજરચિત બન્ધુતણો પ્રેમ બને નાહિં.

૧

એમ ભલે વિશ્વ લવે,—મેળવીછ મહું તો
 ભગિનીં એક જેહ—સ્નેહ સુખ અતુષ દેતો;
 જનનોંબઈ એહ નાહિં તદ્દપિ તેહ તહેવી,
 અધિક તેથી વા કહું શું ? કોણ તેહ જેવી ?

૨

ખહેનિ ! તેહ તું જ, જગઅરણ્ય વિશે લાધી
 શીતતરુઘટાસમાન હરતીં પીડ બાધી.

તું હવાં પરાઈ થઈ દૂર, દૂર, ચાલી,
 દોહલી ફરી ભેટ થાવીં બાણું ખહેનીં બહાલી !

૩

તો હું ભેટ અલ્પ આજ મંગળ દિન ધારી
 અર્પું, તે રખે અમાન્ય કરતીં ખહેનીં મહારી !

દૂરદેશમાં કુટુંબકાર્યમાં ગૂંથાઈ
 જે ઘડી તું મુજને વિસારીં દઈશ કાંઈ,

૪

તુજ સમાન મધુરકુસુમકળીસમૂહભારે
 ભરિયું પાત્ર તુજ નયનસમીપ આવી ત્હારે
 સ્મરણ કંઈ કરાવશે જ યુગ્મ એક કેકં
 જેહ-હૃદય છે સદાય સ્મરણ તુજ વશેલું, ૫
 જેહ-હૃદય શોકતિમિર વ્યાપિયું વિદારી
 એક વેળ ચન્દ્રિકા તું બની રહી હમારી.
 તે કૃતજ્ઞતાતું ચિહ્ન લેટ આ જ ધારી,
 કે ગણી જ સ્નેહચિહ્ન, લે તું એ સ્વીકારી. ૬

મનહાસ મૃદુવિકાસ કળી ગુલાબકેરી
 દ્વાર તુજ અનેક વેળ મહેં દોડી ઠરેલી;
 ધરણી માત સંગ બાથ એ લોડી રહેલી,
 શી સુખસ્વરૂપ રહેતી રંગરેલ રેલી ! ૭
 કદી ન તોડી તેહ માડીથી વિખૂટી કીધી,
 કોઈ કુસુમપાત્ર માંહિ નાહિ અર્પી દીધી;
 કુસુમપાત્ર પણ જ માત્ર કળી રમ્ય રાખે,
 કરમો ત્હાં ખીજે દાણે યુગન્ધ તે ન દાણે; ૮
 મધુરો કળી સરીખો પાત્ર શુભ તું પામો આને,
 આશિષ દઉં આ હું તે તું સંગ લેતો જાણે;—
 ધરણીમાતથી વિખૂટી કળી સુકાય નેવી,
 માં તું જહેનો કળી ! કદાપિ કરમો જાતો તહેવી ! ૯

અભિનન્દનાષ્ટક.

નોંધક. અભિનન્દન આજ દઉં તહમને
 મુજ સર્વ સહોદરને સુતને,
 કુલડાં વીણુતાં સુખવાડીવિશે
 ચિરકાળ ફરો રમી સર્વ દિશે. ૧

કદી કહુટક કોમળ અકુશલિયે
 અથવા ચરણે સરી પીક દિયે,
 ઉપચાર ફૂડા કંઈ વૈધતણો
 ઝટ આદરનો, શર્મા નય યણો. ૨

સહુ વૈધતણો વળી વૈધ જ જે
 કદી એક ઘડી તહમને ન તજે,
 ત્યમ તેતાણું સેવન આદરનો,
 નિત્ય ભક્તિરસે હંધડું ભરનો. ૩

હંધડું ભરિયું મુજ આજદિને
 કંઈ હર્ષવડે કંઈ શોકગુણે;
 સુખદુઃખસરિદુગસંગમમાં
 હંધડું મુજ નહાતું રહે હમણાં;- ૪

પ્રતિનૂતનવર્ષદિને ચરણે
 હું કૃતાર્થ થતો નમી જેહ તણે,

નહિં તે શુભધર્મનીં મૂર્તિ હવાં,—
જગ ! રૂપ ધરે તું નવાં જ નવાં !

૫

અહિં ઇન્દ્રધતું ઝનતું નિરખું,
રમણીય સુરંગચૌ શું હરખું ?
નથી આ રચીં જ્યાં હું રહ્યો રચના
થઈ હ્રુમ જાધી મધુરી ઘટના.

૬

ક્યમ શોક ધરું મન તો હું હવાં ?
જગ ! રૂપ લલે તું ધરે જ નવાં;
મુજ પૂજ્યપિતાતણીં મૂર્તિ હ્રદે
ધરીં નિત્ય રૂંડું હું પદે જ પદે.

૭

મુજ સર્વ સહોદર ! તાત રમરો,
વળીં તાતમહાનનું ધ્યાન ધરો;
કરીં યુગ્મપિતા તાણું વન્દન હું,
દઉં આ સહુને અલિનન્દન હું.

૮

તહારી કાન્તિ, પ્રેમ, અને આત્મા.

દિગ. કહેવીં શાન્ત શીળીં કાન્તિ મુખનીં તહારી
હીંચે બીણીં ચાંદની સમાન, બહાલી !

નેન મીઠડાં ઝરંત અમી ધીરે,
સ્મિત મધૂરું વહે શીતળી લહેરે. ૧

દેખું હેવીં ત્હારી કાન્તિ માંહિ રમ્ય
ત્હારી પ્રેમનદીકેરું પ્રતિબિમ્બ,
ઠહેતી જે'નીં મન્દ લહરિ ગાન લેતી
પ્રેમઅનિલ ગૂંમે મુંજ જો રસેથી; ૨

નિકર શબ્દ વિણુ સર્વદા જતી એ,
ઠહેતી છાનીં તરુકુંજ મૃદુગતિએ;
સિન્ધુ સરીંગો ઘુઘાટ નવ કરંતી,
મહાનદસમાન નાદ ના ધરંતી. ૩

તેમ શાન્ત કાન્તિમાંહિ જે રમંતો,
ત્હારી ધીરીં પ્રેમસરિતમાં ભમંતો,
સદા શાન્તરૂપ તેહવું જ, ઠહાલી !
ધીર અન્તરાત્મ તુંજ રહે ધારી. ૪

પ્રેમી જનનો મંડપ.

શિખરિણી. ગૂંથીં ડાળી ડાળી ભીંડીં સજડ આલિકગન ત્હમે
રહ્યાંછો વીંટાઈ, નહિ અલગ થાશે વળીં ક્યમે;

ભલે ગાળે ધૂમે પવન કરીં તોફાન ઉપરે
તહમે રૂહેશો ભેટયાં તદ્દપિ રહીં આ મણ્ડપ તળે. ૧

વળી વાશે ઝીણી અનિલલહરી ને સુખકરી,
તહમે તો એ તહેવાં અહિં વળગીં રૂહેશો ઘિર ઠરી;
હશી ભૂરું ભાળે નભ કદી, કદી મેઘ ગગડે,
તહમે રૂહેશો તો એ વળગીં રહીં આ મણ્ડપ તળે. ૨

‘ અરે બહાલી ! હાવાં વળગીં વળગી આપણ સદા
રહીએ ભેટેલાં, નવ કદી પડીએ જ અળગાં. ’
કદી ભરિં હેવી નિરખીં. તહમને ભઠતી મને,
નિરાશાએ પાછી શર્મા હૃદયમાં પીડતી મહને. ૩

હમારે તો સજ્જું વિરહદુખડું રહેવું જ સહી,
સુખે વા દુઃખે વા મળવું પ્રિયનું શાશ્વત નહિં;
કદી ને નાચંતી મુજ સર્મીપ આનન્દલહરી,
નહિં તે વેળા તે લહરીજળ પીવા મુજ સખી; ૪

અને જ્યારે હેડે ધૂંધવી ગુંગળાવે વિપતડી,
મીઠાં નેને તહેને હરતી મુજ બહાલી દૂર પડી;
દશા હેવી છે જ્યારે તહિં ક્યમ કરી નિશ્ચય મળે,—
ખરે રૂહેશું ભેટયાં ઘડીં પણ અહિં આ નભ તળે ? ૫

અહિં જોએ આજ્ઞા અટળ દહ કર્તવ્યનીં મુને,
મૂંઝી દે આ ગાહું મૃદુ કરતાણું બન્ધન હવે;

પહો મિત્રો પ્રત્યે ફરજ મુજને તાણતી પ્રિયે ।
 કહો કચ્છાંથી કોટે વળગી રહિયે હાવાં મિથિયે ? ૬
 અંરે એ તો ખોટું, અચળ ખળ ખીલું મુજ કને,
 મળેલાં કે છૂટાં પ્રિયજન રહો, દુઃખ ન મને;
 ગૂંચું હેંડે હેંડું, સજડ છંવડો છવશું જડચો,
 હમે હેવાં ભેટયાં રહીશું મુખ હો કે દૂખ પડો. ૭
 ભલે ત્યારે ભેળાં રહી નયન ભેટે નયનશું,
 વસે વા વિખૂટાં, તહિં મન ધરું દુઃખ ન કરું;
 અને ઈર્ષ્યા નાવે, સજડ ગૂંચિયાં વૃક્ષ ! તમપે,
 જન્મડાં સૂઝી ભેટયા અમર અમ-આત્મા ચિર તથે. ૮

વસન્તની એક સાંઝ.

તોટક. જહી રત્નવટે ફડી વ્યોમભૂમિ
 કરી સાફ, તહિં રસભેર ઘૂમી,
 રમતો કદલી સહ તાળીં દઈ,
 કંઈ ધીર સમીર વહેછ અહિં; ૧
 નિજ પાંખ પરે વહીં ગાન ઝાંણું,
 નહિં દોચડીં જે કદીં જાય મુકયું,

લઈ તે મુજ અંતરમાંહિં ભરે,
 મુજ અંતર ગાનથીં ત્યહાં ઉભરે; ૨
 મહિં રમ્ય અનેક છળિ ચિતરે,
 મહિં એક પ્રિયાતણીં મૂર્તિ તરે;—
 અહિં આ સમયે રૂડીં શાન્તિ ફરે,
 તુજ, તેહ, પ્રિયે ! શીર્ણીં કાન્તિ ધરે. ૩

યણુ બહાલી અહિં મુજ પાસ નહિં
 ઝીલવા સુખ આ ક્ષણુ રમ્ય મહિં;
 તદ્દપિ મુજને અહિં ઊભીં દીસે
 વળગી, પ્રિય ! તું મુજ અડ્ગ વિશે; ૪

નલ તારકથી ચળકંત રૂડું,
 વહીં મન્દ સમીર દિયે સુખડું,
 સહુ તે મુજને તુજરૂપ દીસે,—
 વળગી પ્રિય શું મુજ અડ્ગ વિશે ! ૫

ગાનસરિત.

અરબી. જ્યહારે બહેતી ગાનસરિત અલખેલડી,
 લહરી મીઠી લચીં લચીં લેતી રંગમાં,

ત્યહારે ફડી આનન્દની હોડીએ ચઢી
ઠહેતો ચાલું હું એ સરિતતરફગમાં.

૧.

પછી કોયલડી ગાતી હો મૃદુ કણ્ઠથી,
કે ગંભીરું નદી ગાય શિલા સંગમાં,
કે ચૂમે તરુ પવનઢોરે રવ મન્દથી,—
ઠહેતો ચાલું હું એ સારતતરફગમાં.

૨.

પણ ત્યહારે એ ગાનસરિત રણિયામણી
આલે લલનાકણ્ઠમહિંથી ઉમંગમાં,
ત્યહારે મુજ આનન્દહોડી ઉછળી ઘણી
ઠહેતો ચાલું હું એ સરિત તરફગમાં.

૩.

ને વળી ને તે લલના મુજ હૃદયમહિં
કે ઠામે કરી વાસ રહે સુખરંગમાં,
તો તો પછી ભૂલી ભાન ગાન સુણતાં તહિં
ઠહેતો ચાલું હું એ સરિતતરફગમાં.

તો પણ, તો પણ, ઠહારી ! સુણ્ય કહું વાત હું,
કદી તવ કણ્ઠ રમે નહિં ગાનપ્રસંગમાં,
ન ગણું એ ઊણું ત્યહાં લગીં તુજ સાથ હું
ઠહેતો ચાલું બીજી સરિતતરફગમાં.

૪.

સ્મિત ગાતું તુંજ નયન મીઠાં ગાતાં વળી,
 ને મુખકાન્તિ સદ્ગુણી ગાતી ઉછરંગમાં,
 ને તે સહુમાં પ્રેમગાન ઠહેતું લળી,—
 ઠહેતો આહું એગાનનદીતરફમાં.

૬

તહારી છબિ નથી.

શેખરિણી.વસે જે'વી કાન્તિ તુંજ મુખવિશે એક સમયે
 લઈ તહેવી તહેવી સ્થિર કરી મૂકે જેહ છબિ તે
 નથી તો શું ઊણું ? મુજ હૃદયમાં તહારી છબિ જે
 છપાઈ ચ્હોટી તે સ્થિર રહી કહિં જાય ન ખીજે. ૧

ધરું નેનો સ્હામી જડ છબિ દીસે તે જ સમયે,
 ખશેડી કે ન્હાસે;—પણ પડી અહિં જેહ હૃદયે,
 અરે ! તે તો કોદી નજર સમીપેથી નવ ખસે.
 જ્યહાં જાઉં ત્યાંહિં મુજ નયન આગે ભેલી હસે. ૨

કદી કાળે પેલી જડ છબિ વિનાશે પડી જશે,
 અને આ તો ચ્હાદે હૃદય જડી તે ત્યાં જ જડીતે;
 છબિ કહોને કાજે ? મુજ અરથ જો તેહ ઘડવી;
 વૃથા એ તો વેઠયો,—મુજ હૃદયમાં તે નવનવી; ૩

ભર્યાં શીળે તેજે નયન હરણાશાં ચપળ આ
ઠરે મહારાં નેને પળ, વળી પળે ભૂમિસરસાં;
કદી ગાલે મીઠી સ્મિતસર્ખી રમે ગોળ લહરી,
જ્યંહાં નાચે પેલો મદનનટ હુંસે ફરી ફરી,— ૪

કહો એ તે ક્યહાંથી છળિ જડ મુને દાખવીં સકે ?
ભલે ત્યહારે આ તો હૃદય જડીં તે ત્યહાં જ જડીં રહે;
અને આ હુંડે તો છળિ નવનવાં રૂપ ધરતી,
ફરે સન્ધ્યા-અભ્રે વરણુ જ્યમ તે તેમ ફરતી;— ૫

કદી તેજલાં એ નયન મહિં આનન્દ ભેંછળે,
કદી શોકે થેયો તદપિ મોઠડાં મન્દ પડીં રહે,
કદી પ્રેમીલાં એ, પ્રીતિઝરણુ તેમાંહિં ભેભરે,
કદી રીસાએલાં અધિક ધરો શોભા મન હરે;— ૬

બધી હેવી મૂર્તિ વિધવિધ ધરે રૂપ રસીલાં,
પૂર્વે જેમાં રહેતો અખૂટ મધુરો પ્રેમ જ સદા,—
બધાં એ તો રૂપો મુજ હૃદયમાંની છળિ ધરે,
કહો એ તે ક્યહાંથી જડ છળિ મુને દાખવીં સકે ? ૭

હુનાળાના એક પડરોડનું સ્મરણ.

વસન્ત- બહાલી ત્હને સ્મરણ છે ? કદી એક વેળા

તિલકા. સાથે પડરોડમહિં આપણ બે બેસેલાં;

ફહેવું હતું સઘળું શાન્ત જ તે સમે ત્હાં,

શીળી ઉપા પણ સૂતી હુતો જાગતી જત્યાં; ૧

હેની સલૂણી રૂડી કાન્તિ તું જોતો બી,

ને હું ઉપાતણી અને તુજ જોઈ ખૂબી;

આવે સમીર મૃદુ રમ્ય ઉપામુખેથી

તે ચૂમતો તુજ કપોલ પૂરે સુખેથી; ૨

ને એક વાળલટ લાળપરે પડેલી

ત્હને સમીર નયવે હળવે ખશેડી;

ને મન્દહાસ તુજ નિરખીને ઉપાએ

જે હાસ કીધ મૃદુ તે વિસર્યું ન જાયે. ૩

“ આ કે’વું રહું સઘળું અહિંયાં દીસે છે ! ”

બાલી તું એમ મોહું સાહું જ તે સમે જે

તે તો શ્વશ્યું હૃદય આ નહિં જાય ફૂળી,

સંભારી તે તું જ છળિ અહિં યાતો બી. ૪

ને બાલતાં તહિં થયું સ્મિત ત્હારું ધીરે,

ને બીણી ગાલલહરી રમી ત્હાં રહી જે,

તહેને ઝૂમી લીધી રસીલી ! રસે ત્યાં મ્હે
તે દીકું ઝીણી નજરે તહિં તારલાએ.

૫

શિયાળાનું એક સહવાર.

સંધ્યારંધ. પ્રિય ! જો, રમ્ય આ શું સહવાર !

રવિનું તેજ જો સહુ ઠાર

રેલી રહ્યું કરતું હાસ

પૃથ્વીપર અને આકાશ !

૧

દેતું ઊંઘ સુખમય આજ,

જીતી શીતકેરું રાજ્ય.

હાવા તેજ સાગરમાંદ્ય

પંખીડાં ખહણે શાં નહાય !

૨

ઊંડતાં અહિં તહિં સ્વચ્છન્દ,

રમતાં જુગલ ભરઆનન્દ;

એસે એક ક્ષણ તરુડાળ,

પાછાં ઊડી જઈ તત્કાળ,

૩

તરતાં તેજસાગરમાંદ્ય

મીકું ગાન ગાતાં નય !

તોને પ્રેમભરે જો આજ
નિરખી યો રહ્યો રવિરાજ !

પ્રયાગિત્ર તડકે આમ
રચનાગિત્ર રચ્યું આ હામ
તેપર ઊંચું નરુપરધૃન્દ
મન્દ ઝૂંકે સમીરે મન્દ,

૫

તમકાં આ એક તરુને હાથ
એકું મુકતું યુગ્મ રસાળાઃ
કાન્તા લઈ સમીપે આજ
જોતો મીઠકું મુકરાજ.—

૬

“ કાન્તે ! આજદિન આનન્દ
રમિયે આપણે સ્વચ્છન્દ.

જો, આ હારત કરી રવિરાજ
લાંબા કર પત્રારી આંહી

૭

આલિપ્તન ભરે ભરંજ
ધરણીને ધરી શું ઉમંગ !

ને આ ગાન ગાઈ સમીર
ચૂમે તરુવટાને ધીર.

૮

આલ્યા પ્રેમકેલિતરંગ,
ચાળમ વ્યાપિયો ઉછરંગ;

આજે આપણે પણ આંહિ
 ઝીલિયે રસતરડ.ગો કાંઈ. ૯
 ધરિયો જન્મ સુખને કાજ
 તો શું તજવું હોને આજ ?
 ભૂલી ભૂતભાવિખેલ,
 આ ઘડી રંગ રમિયે રેલ. ” ૧૦
 હાવાં આટુ વચન ઉચારી,
 શુક શો ચુમ્બતો નિજ ખ્યારી !
 બહાલી ! નિરખી આ સુખમૂળ,
 વર્તન રાખ્ય તે-અનુકૂળ. ૧૧

કેયલનો ટહુકો.

રાગ સોરઠ. અલી કોકિલા ! ટહુકો મીઠો તુજ માહરે હાથે વશ્યો,
 તાલ ઝંપા. સુણી તેહ આ હાથે ખીજે ટહુકો ઝીણા ઊઠીને ધશ્યો.
 અલી કોકિલા ! ૦

શીખી ચાંદની આલિંગતાં સ્મિત જ્યહાં કરે લહરી ઝીણી,
 સિન્ધુ એહવો આનન્દનો ક્ષણ આંખું તે ટહુકો સુણી,
 અલી કોકિલા ! ૦

મધ્યરાત્રિયે કાચત.

બિપમ શાન્ત આ રજની મહિં મધુરો કહિં રવ આ-હૂહ-
 વરિગીત. પડિયો ઝીણો શ્રવણે અહિં? શું હું સ્વપ્નમાં સુખ આ લહું?
 મન્દ વાઈ સમીર આ દિશ જો વહે રવ એ ફરી,
 નહિં સ્વપ્ન, એ તો ગાન પેલી ગાય કાચલ માધુરી. ૧
 મધ્યરાત્રિ સમે તહને અલો કોકિલાં ! શું આ ગમ્યું ?
 હાં, મેહુલો વરશી રહ્યો તહેણેથી તુજ મનહું લમ્યું;
 દુઃખ નવ સ્વપ્ને દોહું ને સુખ મહિં તું રેલતી,
 આ રમ્ય રાત્રિ મહિં અધિક આનન્દગાને ખેલતી. ૨
 નીતરી રહ્યો ઘોળો વાદળો બ્યોમમાં પથરાઈ આ,
 ને આંદની ઝીણી ફીંકી વરશી રહી શી સહુ દિશા!
 ગાન મીઠું અમીસમું તહેણે લયું તુજ કણ્ઠમાં,
 આ શાન્તિ અધિક વધારતું તે જાય ઊલરી રંગમાં. ૩
 નગર બધું આ શાન્ત સૂતું, આંદની પણ અહિં સૂતી,
 ને વાદળીઓ અપણ તે પણ આ સમે નવ જાગતી,
 અનિલ ધીરે ભરે પગલાં પળે શાન્તિ રખે સહુ,—
 ત્યહાં ઉછળતી આનન્દરેણે કોકિકા બોલે-હૂહ ! ૪
 સૃષ્ટિ સંઘળી શાન્ત રાખી સુંજને જ જગાડતો
 ટહુકો મીઠો તુજ પવનલહરી સંગ જે બહુ લાડતો;

ગાન તુજ સીંચે હૃદયમાં મોહની કંઈ અવનવી,
 ભૂલો ભાન, તજું મુજ રમ્ય શય્યા, હૃદયું દોડે તવ ભણી. ૫
 દોડી ખેલે મધુર તુજ ટહુકાની સંગે રંગમાં,
 આનન્દસિન્ધુ તરડંગમાં નાચુંતું એ ઉછરંગમાં;—
 હા ! વિરમો પણ ગયો ટહુકો, હૃદય લલચાવે બહુ,—
 ફરી એક વેળા, એક વેળા, ખોલ્ય, મીઠી ! ડહૂં, ડહૂં ! ૬

રાત્રિયે કોયલ.

ગરબી. ંહાલી, સાંભળ્ય પેલી કોયલડી તરુવૃન્દમાં રે
 ગાતી છન્દમાં રે, ંહાલી૦
 શાન્ત રજનિમાં ચમકી આંદની,
 બે આછી પથરાઈ વાદળી,
 આવે ટહુકો અનિલલહેર કંઈ મન્દમાં રે,
 ગાતી૦ ંહાલી૦ ૧

ંહાલી ! એ તુજને ખોલાવે,
 મીઠી મીઠીને મન ભાવે,
 દે ની પાછો ટહુકો કોમળ કણ્ઠમાં રે,
 ગાઈ૦ ંહાલી૦ ૨

(૬૮)

ડહૂ ડહૂ કરોં જો કરોં આબ્યો,
મીઠો રવ અમોરસ જો લાબ્યો,
કોયલડી રહી છૂપી આડના ગુંડમાં રે,
ગાતીઁ બહાલીઁ ૩

આલો પ્રિય ! સુણિયે એ મીઠી,
મહે મધુરી ગાનનદી દીઠી,
ચળકંતી આલે જે પેલા ચંદમાં રે,
ગાતી છન્દમાં રે;
બહાલી, સાંભળ્ય પેલી કોયલડી તરુવૃન્દમાં રે. ૪

વસન્તમાં એક રહવારનો સમય.

ગળાજત. આ મહોતું મેદાન વિસ્તર્યું બ્યોમતાણું ત્યાં
રમતી દોડાદોડય સુનેરી વાદળિયો આ,
ને તે નિરખી રહ્યો, ઊજળું હાસ કરંતો,
ઊભો બાન્સૂયરે, સૂર્ય આનન્દ ધરંતો; ૧
ને તરુવર વર્ણી નીચે નિહાળે નિજ છાયા જે
હૂબતી વાદળોતણી છાયમાં વારે વારે.—
હા ! આ સહુ સૌન્દર્ય રમે સ્વચ્છન્દે તહેની,
જડ મુજ હૃદય ! તું કેમ લહે નહિં પ્રતિમા, ફહેની ? ૨

અરે ! ઊંડીને ગયા દિવસ પહેલાંના લાગે,
 જ્યહારે આર્ય પુરાણ નિરખતા નજરે આગે
 ઉપા ઊજળી ખેડી રહી સુન્દર રથ માંહે
 જે રથને દીપતા અશ્વ રાતા જોડાએ; ૩
 જ્યહારે વર્ણો ભયભીત આર્ય સુણતા નિજ શ્રવણે
 મરુતો કેરો નાદ સિંહ સરિખો જે ગગડે;
 ને જ્યહારે નિજ નેન નિરખતા ભાવ ધરીને
 ભમતો જે પર્જન્ય ઉદ્દમય રથે ચઢીને. ૪

હૃદયપ્રતિબિમ્બ.

વસન્તતિલકા. ભૂરુ' વિશાળ નભ વિસ્તરીને પડયું'તું,
 ને સૂર્યતેજ હર્ષો મન્દ તહિ સૂતું'તું,
 મધ્યે સુનેરોવરણી કંઈ વાદળીઓ
 સંદેશ શા લઈ જતી હતી પાતળીઓ ! ૧
 સૌન્દર્ય એ મધુર કેરું કરંત પાન
 નેનોથી હું તહિ ઊભો ભૂલો સર્વ ભાન,
 મીંચાય ના નયન તો પળમાત્ર મ્હારાં,
 સૌન્દર્ય એ તર્ણી જ્યહાં વરસેતી ધારા. ૨
 આનન્દ એ અનુપમાં તરતાં તરંતાં
 અંતે મીંચાઈ મુજ લોચન ત્હાં ઢળંતાં;

એ સ્વપ્ન જેવી સ્થિતિમાંહિ રહી તથાપિ
એ રમ્ય મૂર્તિ મનમાં મુજ ત્યાંહિ છાપી;— ૩

પાછું વિશાળ ભૂરું ઓમ ભેલું છવાઈ,
પાછી તરંતી ઝીણી વાદળી તહેની માંહિ;
ને આંખ્ય તો રહી મીંચી બધો તેહ વેળા,
જરૂંડાં પહેલી મૂર્તિથી વિશેષ ફેરી રમે આ. ૪

હા ! તોય એ છળિ રહી પળવાર ભલી,
ફૂંડો વહો અનિલ ને ગઈએહ ફૂળી,
ફૂળી અને ભેંઘડિયાં નયનો જ મ્હારાં,
આકાશ દીકું પણ પેલી છળી ગઈ કચ્છાં ?— ૫

હાવી અનેક રમણીય સમે છળીઓ
આ સૃષ્ટિમાં ઘડી ઘડી જ નવી નવીઓ,
તહેમાંની એક પણ આમ લગાર રહે જરૂંડાં,
તો સર્વકેરું પડવું પ્રતિગિમ્મ તે કચ્છાં ? ૬

છે આટલી તદ્દપિ આ તદ્દયે વશેલી
ધરણ અલભ્ય સુખ મેળવવે શું વેલી,—
જે જે રમે અનુપ રૂપ જ સૃષ્ટિ મધ્ય
તહેનું થજો વિમળ દર્પણ હેડું સદ્ય. ૭

એક નદી ઉપર અજવાળી મધ્યરાત્રિ.

- †ગરબી. સૂતી સુંવાળી સરિત ચંદશું હાસ કરે,
નાચું તેહ-ઉછંગ બેળિયું કૂદી પડે. ૧
- આ મધ્યરજનિ રમણીય વિશે નદી નદીતટને .
આ રજતકૂર્ય લઈ ચંદ રંગતો શુભ વરણે. ૨
- આ લબ્ય પુરજ ગઢતાણા નદીતટ ચોકી કરે,
કંઈ ગિહામણાં અદ્ભુત ભૂતતું રૂપ ધરે. ૩
- અહિં શાન્તિદેવીના મન્ત્રવડે મૂછિત બનિયાં
સરિતા, તટતરુનાં ઝુંડ, અર્ધનિદ્રિત પડિયાં. ૪
- જો ! સરિતાનો ઘુઘવાટ શિલામાં અથડાતો,
ને મધુર બેળિયાતણે નાદ ગદ્ગદ થાતો; ૫
- એ નાદવડે નિઃશબ્દ શાન્તિના રાજ્ય વિશે
નવ ભડ્-ગ થતો કંઈ લેશ, શાન્તિ અદકી જ દીસે. ૬
- એ નાદ અલૌકિકરૂપ સુણતાં શ્રવણ ધરી
તરુવૃન્દ તટોપર નમ્યાં ધ્યાન એકાગ્ર કરી; ૭
- સુણતા વળી યુગનાદને પુરજપાળા ગઢના,
સુણતો મૃદુ પ્રેમે ચન્દ્ર એહ રૂડી રવઘટના. ૮

† ‘ઇ.તડાસની આરશી સાડી, મેં જોયું માંહિ’,
ધિર થાવર દીકું ન કાંઈ ફરતી છે છાઈ.’—એ ચાલ.

આ વેળા અનુપ આ સ્થાન વિશે અદ્ભુત પસર્યું
કંઈ ગૂઢ અલૌકિક સત્ત્વ જેહ નવ જાણ કણ્યું. ૮
પસર્યું એ સરિતારવે, પસરિયું તરુકુંજે,
પસર્યું ગઢખુરજોપરે, પસરિયું જળાપુંજે. ૧૦

એ ગૂઢસત્ત્વપ્રતિબિમ્બ પડ્યું મુજ હૃદયપરે,
હા! શબ્દમૂર્તિ શી રીત્ય એ પ્રતિબિમ્બ ધરે? ૧૧
ઓ સરિતા! ને ઓ ચંદ્ર! રજનિ ઓ દિવ્ય જ જો!
ઓ તરુરાજતણાં વૃન્દા!-સત્ત્વ એ દાખવજો. ૧૨

ટેકરિયોમાં એક સાંજનો સમય.

જગરખી. પડ પાછળ પડ રચી ઊભાં શિખર ગિરિવરકેરાં,
રચી અર્ધચક્રનો વ્યૂહ ગૂંથાયાં અહિં લેળાં; ૧
ઘેરી ઊભાં આ ઉચ્ચભૂમિ, નિરખી રહેતાં
ટગટગ કરી ભરઆશ્ચર્યભાવ અંગે લેતાં. ૨
નિર્જન વનમાં આ વેળા શૂન્યતા શી વ્યાપી,
વ્યાપી પેઠી ગિરિહૃદય, શાન્તિસત્તા સ્થાપી. ૩

* 'ઇતિહાસની આરશી સાહી, મહે જોયું માહિ',
ધિર થાપર દીકું ન કંઈ ફરતી છે હાઈ.'—એ ચાલ.

- અહિં શાન્તિશૂન્યતાપૂર સીંચું અંગે અંગે
ધારે ટેકરિયો સર્વ, વૃક્ષ પણુ તે સંગે. ૪
- ગમ્ભીરશાન્તિસરજળે વિશ્વ અહિંનું ડૂબ્યું,—
અહિં ભય આશ્ચર્યનું સત્ત્વ મૂર્તિમત્ શું ઊભું ! ૫
- આ સ્થળ મીઠી નીંદરે સૂતી શાંતિદેવી
તહેને ટેકરિયો સર્વ નિરખી રહી આ કેવી ! ૬
- આ એક શિખરના સ્કન્ધ ઉપર ડોકું જ કરી
પાછળ ઊભું ખીંતું શિખર નિરખતું શું ફરી ફરી ! ૭
- ગિરિટોચ છૂટાં તરુ ઊભાં ચોકી કરતાં જ શકે !
તે પણુ અહિં અચરજ ધરી શાન્તિ સૂતી નિરખે; ૮
- નિરખે ને વળી આ ઊંચે ચઢી બોમ-અટારી
ચંદા કૌતુકથી ભરી મન્દ સ્મિત મુખ ધારી. ૯
- નિરખે વળી સન્ધ્યાદેવી, રંગ નારંગ ઉરે
ધરી શુકતારલો ખાળ, ભરી આશ્ચર્ય પૂરે; ૧૦
- એ શુકખાળ પણુ રહ્યો નિરખી કૌતુકભરિયો
નિજ દિવ્ય રુપેરી નેન નાંખતો શો ઠરિયો ! ૧૧
- આ વેળ રજળતું કોઈ પંખી રવ ઝીણુ કરે,
કે દૂર આમના વાસ વિશે કલકલ ઊભરે, ૧૨
- તે પણુ અહિં જાતા ડૂબી શૂન્યતાપૂર મહિં,
ને શાન્તિતાલું સામ્રાજ્ય અડગ રહેતું જ અહિં. ૧૩

ને મધ્યરજનિ નલકુહર વિશે ધસમશી ભારે
 ંહેતો અણુદીકો પવનસિન્ધુ ધુધવે જ્યહારે, ૧૪
 ત્યહારે પણ અહિં જે સૂતી શાન્તિ તે નવ જાગે,
 ગાળે સ્વચ્છન્દ સમીર ભલે હેની આગે. ૧૫
 આ નિખિડ શાન્તિનું સ્થાન ઇશ ! તહે બ્યર્થ નાહ
 રચિયું, કંઈ ગૂઠો ભાવ અર્પિયો એહ મહિં. ૧૬
 આ શાન્તિપૂરનો અંશ હૃદય મુજ સીંચી લઉં,
 એ અમોલ ફળનો લાંભ લઈ હું કૃતાર્થ થઉં. ૧૭

કોયલ.

† મજાની. સુણી મધુરો રવ ઊડો કદી આનન્દમાં,
 કે શ્યામ વરણ સોધી ખેદ ધરો તહમે,
 એ તો ગાતી ઘેમશે તરુના વૃન્દમાં,
 કોયલડી નવ લેખે તહમને કો સમે. ૧
 વસન્ત ચૂમે વનવેલીને જ્યાહારે,
 પવન એહશું હોળી વર્ણી જ્યહારે રમે,
 ભરઆનન્દે એ તો ગાશે ત્યાહારે,
 કોયલડી નવ લેખે તહમને કો સમે. ૨

કે ઘન નલમાં નાચે રંગે જ્યોહરે,
 ને શીતળ સહુ થળ શાન્તિ વસે ચોગમે,
 ઉછરંગે એ ગાશે મીઠું ત્યાહરે,
 કોયલડી નવ લેજે તહમને કેા સમે.

રાત્રિ.

● ગરબી. જવૃલંત ઝળહળ જ્યોતનો રે
 સાળૂં રૂઠો ખેરી, હાંહાં રે સાળૂં રૂઠો ખેરી,
 ચમકતીં મહિ ટપકી ઝીણી રે
 તારાની વેરી, હાંહાં રે તારાનીં

મધ્ય ભાળ શુભ ચાંદલોરે
 રહોડચોછ રૂપેરી, હાંહાં રે રહોડચોછં
 બની ઠની રજની ! રૂડી રે
 લહોં કાન્તિ અનેરી, હાંહાં રે લહોં

ક્યહાં ચાલીં ચપળા ! કહે રે ?
 પ્રિય કોણુ ક્યોછે ? હાંહાં રે પ્રિયં

● ‘ સમીસન્ધ્યાએ હમે સાંચર્યાં રે, જમુનાંની તીરે
 હાંહાં રે જમુનાંની તીરે. ’—એ ઢાળ.

- કોણચિત્ત ચમકાવવા રે
શુભ વેશ ધર્યોછે ? હાંહાં રે શુભ૦ ૩
- ધરે તું નિત્યનિત્ય જીજ્ઞવાં રે
કંઈ રૂપ રસીલાં; હાંહાં રે કંઈ૦
કદી કાળીં રૂડીં ચૂંદડી રે
ઘરોં કરતી લીલા; હાંહાં રે ધરોં૦ ૪
- કદી સાદોં ઘનશ્યામળી રે
સાડી પર હોડે, હાંહાં રે સાડી૦
શાલ ગાદોં, તુજ કાજ જે રે
ગૂંથોં મેઘે કોડે; હાંહાં રે ગૂંથોં૦ ૫
- એમ રૂપ રળિયામણાં રે
ધરોં નવનવ નાચે, હાંહાં રે ધરોં૦
કો'તું કાળજું કોરવા રે ?
મુજને કૂડે સાચે. હાંહાં રે મુજને૦ ૬
- ન હોય પ્રિય દિનરાય તો રે
જાય તું નવ પાસે, હાંહાં રે જાય૦
ઉપા સપત્ની ભેટતો રે
નિરખી તું નહાસે, હાંહાં રે નિરખી૦ ૭
- ક્યમ તનડે નિજ ત્યાહરે રે
શણુગાર તું સાજે ? હાંહાં રે શણુગાર૦

કોઇ મનહું લલચાવવા રે ?
 કે નિજ રુચિ કાળે ? હાંહાં રે કે ૮
 નહિ જ મુજ દિનરાય કે રે
 પ્રિય અવર ન કૂડેશો, હાંહાં રે પ્રિય ૦
 ન કોઇચિત લલચાવવા રે
 ધરું અભિનવ વેશો; હાંહાં રે ધરું ૯
 એક મનહું મુજ રંજવા રે
 વિવિધ વસન ધારું, હાંહાં રે વિવિધ ૦
 કે કવિજનચિત ચોરવા રે
 ધરું રૂપ હું ચારુ. હાંહાં રે ધરું રૂપ હું ચારુ. ૧૦

સૂર્યોદય.

જગરણી જો ને પેલી દીન કુમુદિની એકલી
 મુખહું નીચું ઢાળી આંસુડાં ઢાળતી,
 ખડભે ચન્દ્ર પણ પ્રિયાવિયોગે વ્યાકુળો
 મન્દકાન્તિ અતિ મન્દ મન્દ પગલાં ભરે. ૧
 તેજસ્વી આ પેલું રાતું બિમ્બ જો
 ઉદય-શિખરમસ્તકમણિશું શું શોભતું !

કમલિની ખીલી ખીલી હશો હશો ઘોળા કેસરે
અધુકરણે એ ગાતી ગીતડાં. ૨

સન્ધ્યા.

જગરખી. પેલી જો ! પાશ્વિમ આકાશ અગટ જવાળા રે !
ફેલાઈ છે સહુપાસ ઘુતિની માળા રે ! ૧

અબ્ર અબ્ર સળગિયાં સર્વ દીસે રંગરાતાં રે
ઠામઠામે દાડિમકુસુમ સરીખાં સુહાતાં રે. ૨

આવી સન્ધ્યાદેવી આમ રંગે રમતી રે,
ધારી સાળુ કસુંબલ અંગ, મુજ મન ગમતી રે. ૩

જોતાં જોતાં જો હેજો વસન ધર્યું આ ખીળું રે,
રંગ નારંગી લીધું હુકૂલ, નિરખી હું રીઝું રે. ૪

નથી કીધું મહે સૌન્દર્યપાન એ લીલાનું રે
તે ક્ષણમાં ધર્યું વસ્ત્ર અન્ય વર્ણ પોજાનું રે;— ૫

સાખી. પળ પળ બદલે સાળુડા મનગમિયા નિજ દેહ,
નૂતનધનિકની સુન્દરી કે કો નટનારી તું છેય ? ૬

(મૂળની ચાલ). આમ રંગબેરંગી અંગે વસન ધરંતી રે,
તહેને પેલી શીળી ચંદા સ્મિત જો કરંતી રે ૭

શી નિરખી રહી આકાશ જિએ ચઢીને રે,
સાહું દિવ્ય રૂપેરી હુકૂલ ધનનું ધરીને રે ! ૮

શી ધનપટમાંથી નિહાળે સન્ધ્યાસખીને રે !—
પામું હર્ષ કાન્તિ તુજ શાન્તિ શીળી નિરખીને રે. ૯

તમ બે સખિયોનાં રમ્ય રૂપ નિહાળી રે,
ભૂંદ્યો હું આ જે ચોપાસ ભૂમિ રસાળી રે ૧૦

સૂતી સૂતી લીલે હાસે ચંદાને જોતી રે !
ભૂંદ્યો આ વળી પર્વતમાળ યોગમ મ્હોટી રે;—૧૧

સાખી. એક ઉપર ખીજી રચી છેક ગગનમાં જાય !
મેઘપરિઘથું જે મળી ભ્રમ દેતી ક્ષણ મનમાંદ્ર ! ૧૨

(મૂળની ચાલ). હેવાં ભૂમિ અને ગિરિમાળ સન્ધ્યારંગે રે
રંગે ક્ષણભર નિજ અંગ અતિશ ઉમંગે રે. ૧૩

અબ્રપટ પછી હોડી ગાહું સન્ધ્યા સૂતી રે,
ને ચંદાકેરી વિશ્વ વ્યાપી વિભૂતિ રે ! ૧૪

સાખી ચઝચલ સન્ધ્યા સુન્દરી લલક ગણે પ્રિય જોડ,
કે શીળી ચંદા રૂડી એકરૂપ જે દેડ, — ૧૫

(મૂળની ચાલ)કી ધારું હૃદયની માંહિ ? જંને મીઠી રે;
 નમ્ર કાન્તિની ચંદાશી અન્ય મહે નવ દીડી રે. ૧૬

તેમ સન્ધ્યાદેવી રૂપ લબ્ય ધરંતી રે,
 કાણુ બૂલેલી હે લાન મોહ કરંતી રે. ૧૭

દિવ્ય સખિયો જંને એહ એક જ સરખી રે,
 કેઈ મહોટી ન્હાની કેઈ તે નવ પરખી રે;— ૧૮

હું તો ઉભયતણે દઢ લક્ષ્મી બનીને રહું છું રે,
 મુજ હૃદય ઉભયસૌન્દર્યનું બિમ્બ લહું છું રે. ૧૯

મેઘાડમ્બર.

મારખી. આડમ્બર રચી લબ્ય આ રે
 ગગન ઘને ઘેરું, હાંહાં રે ગગન ઘને ઘેરું,
 આછું પીળું જળતેજ આ રે
 નભમંડળ વેરું, હાંહાં રે નભમંડળ વેરું. ૧

ક્ષેત્રભૂમિ રડી ઉપરે રે
 વાદળી વરસે છે, હાંહાં રે વાદળી

* ' સમી સન્ધ્યાએ હમે નીસર્યાં રે જમુનાંજળ બરવા—
 હાંહાં રે જમુનાંજળ બરવા '—એ ચાલ.

મરકતશો વેરો લીંબોરે

ત્હાં વર્ણ વસેછે.

હાંહાં રે ત્હાં ૦ ૨

વૃક્ષઘટા ભીની અહિં રે

ગમ્ભીરી ભીલી,

હાંહાં રે ગમ્ભીરી ૦

તે મહિ દ્વાર બન્યાં કહિ રે

ત્હાં શી દોસે ખૂળી !

હાંહાં રે ત્હાં ૦ ૩

ખીતવસન ધરો ટેકરી રે

તૃણશૂન્ય જ પેલી,

હાંહાં રે તૃણશૂન્ય ૦

ગાયમહિષની તે પરે રે

સેર શી આ રેલી !

હાંહાં રે સેર ૦ ૪

પહુણે દ્વાર ખીજે થકી રે

ગગન દોસે વેરું;--

હાંહાં રે ગગન ૦

જો ! આ પ્રિય ! શું ત્હેં સુષુપ્ત રે

ગર્જન ઘનકેરું !

હાંહાં રે ગર્જન ૦ ૫

દ્વાર જોડ ગિરિગંધરે રે

પ્રતિરવથી નાચે;

હાંહાં રે પ્રતિરવ ૦

સુર્ણો તે આ હાંડે ખાંજું રે

રવનૃત્ય વિરાજે.

હાંહાં રે રવનૃત્ય ૦ ૬

ગિરિશિખરોને ચુમ્બતા રે

વાદળિયો દોડે;

હાંહાં રે વાદળિયો ૦

ભૂમિગોળ આલિંગી લે રે

ઘનઘટા શી કાઢે ! હાંહાં રે ઘનઘટાં ૭

તો આ સ્થળ પ્રિય ! તું હવાં રે

અટકે ક્યમ લાજે ? હાંહાં રે અટકે ૦

કાં લેટીં ન લે ચુમ્બનો રે

લટકે કંઈ આજે ? હાંહાં રે લટકે કંઈ આજે ! ૮

લાગટ હૈલી ઊઘડતી વખતની રચના.

ફગરખી. દ્યોદેવી દીર્ઘકાળ મેઘે બન્દી કીધી રે,

ઘનકારાગૃહની માંદા પૂરી દીધી રે, ૧

હેલું નિરખી દેવીનો કાન્ત રવિ આ ઠારે રે

તોડી નાંખી કારાદ્વાર પાદપ્રહારે રે, ૨

કીધી દ્યોદેવીને મુક્ત, એ હસતી ઉલાસે રે,

તહેને ભૂમિસખી નિરખતી રહી પ્રતિહાસે રે. ૩

હવે જાણું જે પ્રલય કરંત મેઘ જશે નહાશી રે,—

ત્યહારે જો ને એકાએક રચના આ શી રે ! ૪

† જમનાબળ ભરતું ત્યહારે કુંવર કનૈયા રે-એ ચાલ.

સાખી. પવનતુરંગ પલાણીને આઠ્યું ઘનદળ આમ !
 જોતામાં સહુ દિશ ઝૂકી, કરે વૃષ્ટિપ્રહારો સહુ ઠામ;૫
 કહિં સંતાયલી જો સેના મેઘનીં આવી રે,
 દ્યોદેવીને ગ્રહીં લઈ જોરે અતિશ અકળાવી રે. ૬

ફરી વર્તાઠ્યું સામ્રાજ્ય જો ઘનરાયે રે,
 ઠગ્યાં સંતાયો રવિરાય, કંઈ ના જણાયો રે. ૭

આહા ! પાછી જો પલટાઈ રચના કે'વી રે,
 પડયે જતી વૃષ્ટિની ધારા હેવી ને હેવી રે, ૮
 તો એ દો દો સ્થળ રવિતેજ લેલી પ્રકાશ્યું રે,
 દ્યુતિલીલા વૃષ્ટિની સંગ પ્રકાશી આ શું રે ! ૯

સાખી. જે'વી દો મૃદુ સુન્દરી રૂદન કરંતી જાય, ૧૦

મહિં વેરે સ્મિત ચળકતાં,—હેવી રચના આ રમ્ય જણાય !
 હવે જાશે ઘનનું જોર હેવું લાસે રે,
 અટકયો વર્ષાઘાત, ને આમ જો આકાશે રે. ૧૧

છિન્ન સિન્ન થયો શતખણ્ડ મણ્ડપ ઘનનો રે,
 ને દેખાયો ભૂરો ગલીર ઉદ્ધિ ગગનનો રે; ૧૨

ભૂરા ઉડા એ સાગરમાંહિં ધરી દ્વીપલીલા રે
 શા મેઘખણ્ડ સુવિશાળ ઠર્યાં રંગીલારે ! ૧૩

ને નીચે લોલેરું આ ક્ષેત્ર ટેકરીં તે પારે રે,
 દેવાલય ઊભું ભવ્ય ટોચે તે ઠારે રે, ૧૪
 રવિકિરણે સુશ્મિત તહેનાં શિખર વિરાજે રે,
 તહેની ઉપર ઇન્દ્રધનુ રમ્ય રમ્યું રવિરાજેરે; ૧૫

સાખી. ઇન્દ્રધનુ આલેખિયું ગગનપટે રવિરાય,
 મેઘાસુરસંહારનું એ વિજયતોરણ શું જણાય ! ૧૬
 આમ વિજયી જો રવિરાય ઘોઘેવી સંગેરે
 રંગે રમતો મકલાય પડ્યો તે ઉછંગે રે ! ૧૭
 હેવા વિજયલક્ષ્મનાં ગીત યોગમ ગાન્યાં રે,
 મીઠાં, પંખીડાં હર્ષનાદ કરીને નાચ્યાં રે, ૧૮
 અને મધુર મધુકરવૃન્દ સ્થળ સ્થળ શુંજે રે;
 વૃક્ષવેલી કુસુમઉપહાર અર્પે કુંજે રે. ૧૯
 લીલી ભૂમિ વર્ષાખિન્દુ તૃણતૃણ ધારી રે,
 અર્પે ભરીને મરકતયાળ મોતીડાં ભારી રે. ૨૦

સાખી. એમ વિજય વ્યાપી રહ્યો જગ રેલ્યો ઉછરંગ,
 હેવા વિજયી લક્ષ્મનો મુજ હૃદયે લાગ્યો રંગ; ૨૧
 રંગાઈ હૃદયું મહારું કરે શુંભરો રે,
 હું એ અર્પું પ્રેમે કાવ્યકુસુમઉપહારો રે. ૨૨

.મેધગર્જન.

રાગ સૌરઠ, પ્રિય ! સુણ્ય તું, પે'લોં નલ ચુમ્બતી
 તાલ ઝંપા. ગિરિમાળ પાછળ નાદ શો ?
 કંઈ કુપિત સિંહ ગિરિગંધરે
 ત્રાડતો ધરોં ઉન્માદ શો ?
 પ્રિય ! સુણ્ય તું ૧

ન હોય કેશરિનાદ ગભીરો,
 એ તો ગર્જતો ધન ધીરો,
 સુગન્ધમય ને શીત સમીરો
 આહિં આવી દે સુખસ્વાદ શો !
 પ્રિય ! સુણ્ય તું ૨

રવિપ્રભા ચુમ્બી ધનરાયે
 ઉપજાવ્યું સુન્દર નલમાંહે
 રંગીલું ઇન્દ્રધનુ આ એ
 વિલસે ધરી આલહાદ શો !
 પ્રિય ! સુણ્ય તું ૩

મત્ત બન્યો ને આ મોરલિયો
 કેકારવ કરોં નાચે અલોં આ !

વીજળી મુજ કર્ણધારક બેસતી તે તો વળી
 આકાશના મુજ મહાપોના પુરજ પર ઊંચી ચઢી;
 બેડો મારી પૂર્યો ગર્જનનાદ હેઠ ગુહા મહિં
 તે ઘડી ઘડિયે ધૂધવે, મારે પછાડા ત્યહાં રહી. ૫
 નીલવર્ણા ઉદધિના ઊંડા ઉદરની માંહિ જે
 વીરો કરંતા તેતણા પ્રેમે થકી લલચાઈને,
 કર્ણધારક વીજ મુજ આ, મન્દ મન્દ ગતિ થકી,
 પૃથ્વી ઉપર ને સિન્ધુપર તે મુજને દોરી જતી. ૬
 ગિરિગરાડો, ઝહેળિયાં ને ટેકરીઓ ઉપરે,
 સરવરોપર, મેદાનપર, મુજને લઈ જઈ તે ઠરે;
 જ્યાંહિ જ્યાંહિ જાણતી કે વીર તે ઝહાલો વસે,
 ગિરિની તળે કે નાળવાંની હેઠ, ત્યહાં ત્યહાં તે ધસે. ૭
 ને હું તો અર્ધી વેળ ત્યહાં લગ્યો, -વાત મહારી શી કહું?
 આ બ્યોમકેરા ભૂરા સ્મિતની હુંક્રમાં રમતો રહું;
 ને મહારી કર્ણધારક વીજળી તો હેઠળે
 વરસાદની ધારામહિં લય પામ્યો જઈને પીગળે. ૮
 અળળ અળકંતાં પોંછાં નિજ નાંખો દીધાં ફેલવી,
 ને નયન પ્રાન્નવળ, એહવો ઉગતો રુધિરરંગે રવિ,
 મુજ તરંતા ધૂમગોટની પીઠ પર તે કુદ્યો ચઢે,
 જે વેળ મૃતસમ શુકકેરીઅળક કંઈ ઝાંખી પડે; ૯

જેહયો, બૃહસ્પ જે'ને હયહયાવીં જુલાવતો
 હેવા મહીધરશૃંગ પર ક્ષણભર ગરુડ ઊડી આવતો,
 આવીં એસે કનકમય નિજ પાંખને તેને ડૂબ્યો,
 ત્યમ તેહ ઊગતો સૂર્ય ધ્રુવમૂહપર રહેતો ઊભો.૧૦
 ને નીચે મુજ લલકતા સિન્ધુ થકી સૂર્યારત તે
 વિશ્રાન્તિના ને પ્રેમના ઉત્સાહ પ્રેરે ન્યાહરે,
 ને ઊંચે આકાશના ઊડા વિવરથી નિકળી
 કંઈ કરમણ રંગેલ પડદો સાંઝનો પડતો ઢળી; ૧૧
 તેહ સમયે હું મહારી પાંખ એ મીંચી દઈ
 એમું લઈ વિશ્રાન્તિ મુજ આકાશને માળે જઈ;
 શાન્ત દે'યો તે સમે હું, જે'નું કોઈ કષ્ટતરું
 એહું ઈંડાં નિજ સેવવા, ત્યમ મારી સ્થિતિ હું કરું. ૧૨
 ખેલો ગોળા કુમારિકા જે શ્વેત તેજ થકી ભરી,
 ચંદ્રા કરીને નામ જે'નું મર્ત્યજન લણતા વળી,-
 મધ્યરાત્રિતણી અનિલહરે થકી પથરાઈ જે
 મુજ ઊનધોળી ભૂમિ તે પર ચળકતી સર્ગે નય તે. ૧૩
 દિવ્યગણ રવ સુણે જે'નો, ને દૌંસે જે કદી નહિ
 હેવા ચરણ એ કન્યકાના, તહેમણે પડી જહિ જહિ
 તંબૂના મુજ છત્ર ઝીણા તણું પોત જ લોકિયું,
 તહિ તહિ ચંદ્રા પાછળે તારા જુવે કરી ડોકિયું. ૧૪

પવનથી તાણેલ મુજ તંબૂનું છિદ્ર હું જ્યાહરે
વિસ્તારો કાંઈ વિશાળ કરતો કૌતુકથી આહરે
કનકના મધુકરતણા કંઈ વૃન્દ પેરે સોહતા
હું હસું જોઈ તારલા સહુ ધૂમો ધૂમી દોડતા. ૧૫

તે પછી અંતે સુશાન્ત નદી, સરોવર, સાગરો,
પ્રત્યેક માંહિ છવાઈ રહે અંદા અને તારાગણો;
તેહ સમયે તે સ્થળે શી થાય શોભા રૂડલી,
જાણેથી શું કંઈ વ્યોમકકડા મુજ મહિથી પડયાગળી ૧૬

સૂર્યને સિંહાસને હું મેખળા કસું ગળકતી,
ને ચંદ્રને તો મોતીડાંની માલિકા ઉજ્જવળ અતિ;
જ્વાળામુખી ગાંખા પડે ને ધૂમો તારા તો તરે
જે વેળ મહારો વાવટો વંટોળિયા ખુલ્લો કરે. ૧૭

ઘોઘ ધસમશી જતો હેવા સિન્ધુ પર વિસ્તારમાં
ભૂશિર થકી ભૂશિરલગી ખર્નો સેતુના આકારમાં,
રવિકિરણ ભેદે નહિ ત્યમ જૂંકું રચીને છાપરું,
જે ટેકવાને સ્તમ્ભ અર્થે હું મહીધર વાપરું. ૧૮

વ્યોમ ફરતા વીર તે મુજ રથસરીસા સાંકળ્યા,
ને સૈન્યજન મુજ-પવન, અગ્નિ, તુહિન, -મુજસંગે રહ્યા,
ઠાઠ હેવે જે વિજયતોરણતળેથી નીકળું,
કંઈ લક્ષવિધ રંગે ભરેલું ધન્દ્રધનુ તે તો ભલું. ૧૯

વહ્નિભરિયો ગોળ મહોટો મુજ ઉપર ટાંગેલ આ,
 એ તોરણે કંઈ રંગ આછા કોમળા ત્હેણે ગૂંથ્યા,
 તે સમે ધરણી ત્યાહાં સોહંતી લીની માધુરી
 કંઈ હાસ રમ્ય કરતી નીચે રહી બી સુંદરી. ૨૦
 વરુણને પૃથ્વીતાલું સંતાન હું હું તો ખરે,
 ને દેવી દો ઉછેરનારી મહારું તેં પોપણ કરે;
 સિન્ધુનાં ને સિન્ધુના ઉપકંઠનાં છિદ્રો મહિં
 પેશી વળું; હું રૂપ બદલું પણ કદી હું મરું નહિ. ૨૧
 કેમકે વરસાદ જ્યહારે વરશીને ગંધ જ પડે,
 ને બ્યોમમણ્ડપ નિર્મળો રૂંડે, ડાઘ સોધ્યો નવ જઢે;
 ને પવન ને પ્રભાઘંટ રચંત રવિકિરણો ખરે
 આકાશ કેરો ઘુમટ ભૂરો ખાંધીને બિલો કરે; ૨૨
 ત્યાહારે મુજ શબ વિનાની દે'યડી મુજ નિરખી
 છાનો હસું મનમાં; અને વરસાદ કેરાં દર થકી,—
 ઉદર થકી કંઈ ખાળ જો'વું, જો'વું પ્રેત સ્મશાનથી—
 ત્યમ હું બિહું ને તેહ ઘુમ્મંટ દેડી નાંખું દેરથી. ૨૩.

ચંદા.

વિષમ. શાન્તિ શીતળ વરશીને સુખમાં સૂવાહું રાત્રિયે,
 હરિગીત. જે નદી, સરવર, અદ્રિતરુવર, દિવસ તપિયાં તહેમને;

કુમુદિની કરમાઈ દિવસે થાકોને સૂઈ જતી
 તહેને જગાડું કરવડે મૃદુ સ્પર્શ કરોને પ્રેમથી. ૧
 કન્યકા હું કુળવતી, મુજ તાત મહોટી મેદિની,
 તેજસ્વી સૂર્ય પિતાજી મહારા, હેમનાથી રહું ખડોની,
 માત મહારી પૂજ્ય તહેનો પ્રદક્ષિણા કરું ઉરથી.
 મુજ તાત તે પણ પૂજ્ય તહેવા, વન્દના કરું દૂરથી. ૨

નામ ચંદ્રા મધુરું મહારું પાડિયું મુજ માડિયે;
 ઘણી વેળ વિચરું ખેલવા આ વ્યોમકેરી વાડિયે;
 માંહિં બહેતી વ્યોમગર્જા દૂધ જેવી ઊજળી,
 ને ફૂલડાં ખીલ્યાં રૂપાનાં તે ગણતી કરું વળી. ૩
 ફરું ખડીતી તાતથી, પણ માત મુજ મન લાવતી
 નિજ સંગ લેઈ ધીમો ધીમો પ્રદક્ષિણા જ કરાવતી;
 બન્ધુ મહારો રોહુ તે ઊઠ્યો કુછન્દી કૂળડો,
 કંઈ કોટિ વેળ મુને કનડતો, એ અકારો થઈ પડ્યો. ૪
 ખહારય જાય પિતાજી ત્યારે આંગણે રમું કોડથી,
 રૂપા અને હીરા તણી ગેદો લઈને દોડતી,—
 એક લઈ, ખીજી ઉછાળું, ત્રીજી શિર ઝીલું ધરી,
 વળી ફેંકી સઘળી વેગળી માડી લણી નિરખું હશી. ૫
 માગ્યું માત મહી કને, ને તાતની અનુમતિ લોધી,
 આ મૃગલુંમહારું;-ખાપુ! તહે હજીંમુધા કેમ નથી પીધી?

સુધા પાતી એહને,—ભરી કુમ્ભ આપ્યો તાતજી—
રાખું ઉછંગ મહિં સદા હેને કદાપિ ન દઉં તજી. ૬

વાંકું વળિયું રમ્ય રીતે અણીઆળું નાવડું
માતાપિતાએ આપ્યું મુજને, કોઢીં તેપર જઈ ચડું,
ચઢી મૂડું તરતું તે સ્વચ્છન્દ ચાલ્યું જાય ત્યાં,
કાંડું ભૂંડું આકાશકેડું જળ અમળ ફેલાય જ્યાં. ૭

ત્યાં ઘને કો ઠામ વેરી ઝીણીં રુપેરી રેત્ય તે
લઉં ખેલવા લંગાવીં કરને નાવડેથી જતે જતે;—
ને બધી આ વેળ હરણું મહારું જે બહુ ખીકણું,
મુજ સોડચમાં સંતાર્ય સૂતું, એ મુને રુચે ઘણું.— ૮
હેથી મેઘનીં રેતીં સરસું નાવ મુજ ઘસડાય જ્યાં,
મધુરા, રસીલા, મન્દ, ઝીણા, સુન્દરા, સુર થાય ત્યાં;
માત્ર દિવ્યજનો સુણે એ મીઠું ગાન મનોહરું,
ને સુણે હરણું માહરું ને જાઘ મીઠી લે ખરું. ૯

ઊઠીં હું મૃદુ ને સુંવાળી સેજમાંથી જળતણી,
નાખું નજર ઝીણી શીઘી સાગર અને ભૂમિ લણી;
રંગરાતું મુખડું મહારું કંઈ વિશાળું સિન્ધુમાં
ઘોઈ કરી ચડું વ્યોમ, વળગ્યાં વાળશું જળખિન્દુડાં. ૧૦

મેઘ પેલો મસ્તીખોરો મુજને રંભડવા
કંઈ યુક્તિયો બહુવિધ કરે લંગાણુ સુખમાં પાડવા,

પણ હું તો હસતી રમતી કરું ઉપર નભવિશે,
 ને એહ અસ્થિર મેહુલાશું કદી ભરાઉં નવ રોસે; ૧૧

એ જ મુજને પ્રેમભર આલિંગીને કદી લાડતો,
 કોસમે નિજ સિંહાસને મુજને વળી બેસાડતો,
 ને રુપેરી કોરચનો રૂમાલ ઘોળો દે કદી,
 કદી પાથરે મૃદુ સેજ તેપર વળી ક્ષણભર રહું પડી; ૧૨

કો ઘડી વળી શામળી નિજ શાલ લેધ તેવડે
 મારી ઝડપ રમતો રમતો મુખડું મુજ ઢાંકી દિયે,
 ને ત્યહાં અંબોડલો મુજ જાય છૂટી તે સમે,
 ને વાળ ચળકંતા રુપેરી વિખરી યોગમ રમે. ૧૩

પૂર્ણ પામો વિકાસ મુખ મુજ હાસ કરતું પ્રેમથી,
 તે સમે સિન્ધુ વિશાળું નિજ ઉર વિસ્તરે સ્હામો હથી,
 ને કરંતો મન્દ મન્દ ઘુઘાટ ભર આનન્દશું,
 ફેંકી તરફો મુજભણી ધીમે ધીમે નાચંત શું । ૧૪

લેટવા વિસ્તારી કરંતે ખાંધ લીડું માતને,
 તે મુને મન્દ હસતી નિરખે પ્રેમભીનાં લોચને;
 અચળ પેલા તારલાની આસપાસ ધૂમંતી તે
 સપ્તર્ષિ કેરી ગાંડલી મુજ દ્રષ્ટિ પડતાં ફેંકો ખને. ૧૫

નદીમાં, સરવરોમાં, ને સિન્ધુમાં કદી ન્હાતી હું,
 તે વેળ થોડા તારલાને સંગ મુજ લઈ જાતી હું;

ત્યાંહ નાચું દહેર કરતી, વળી રૂબકાં ખાખી હું,
ને મૃગલું મહારું તેહને એ નવલજળ કદી પાતી હું. ૧૬

કદી ઊઘા પર્વતે ચઢી ટોચ પર ઊભી રહું,
નીચે ણિછાવી મહે રુપેરી તેહ જનમ નિરખું;
દષ્ટિ ઊઘી ફેંકું વળી ઊડું ભૂરું આકાશ જ્યાં,
ફરી જોઉં વળી રમતો પવન વનવેલી સંગે રાસ ત્યાં. ૧૭

એક પર્વતરાજ મુજ નીચે વિરાજે વિસ્તરી,
જેનાં શિખર પર હિમ નિરન્તર વાસ કરી રહેછે ઠરી,—
નિજ તળે સુવિશાળ ખણ્ડ પડયો અલૌકિક તેહની
વિધવિધ દશાઓ ઊઘી નીચી કાળચક્રે ફરી ઘણી, ૧૮

ને અનન્ત ગયો જ વીતી કાળ તહેમાં નિજ સ્થિતિ
નિશ્ચળ રહી, તે જોઈ કરતો હાસ કંઈ ઉજ્જવળ અતિ,—
એહવો મહોટો મહીધર નભમહિ ધરતો રસે
હજાર શૃંગે દર્પણો, પ્રત્યેકમાં મુખ મુજ હસે. ૧૯

કોસમે વળી મધ્યનભમાં રહું ઊભીં જામતી,
નીચે સૂતાં જે આડઝુંડો ત્યાં નજર મુજ ધૂમતી;
મુજ કરે રુપેરી યુદ્ધદાર શતરંજી ગૂંથી
ત્યાં પડી તે જોવા હું નાખું દષ્ટિ ઝીણીં મથી મથી. ૨૦

પછી નીચે ઊતરું જ્યાં ઓમપૃથ્વી સુખતાં,
 ને તરુઘટાળાકાં મહિં સુજ પહોળું સુખ ધરીં થંભું ત્યાં;
 પછી સિન્ધુકિનાર પર પળમાત્ર હું ઊભી રહી,
 કરીં ડોકિયું ફરીં એકવેળા, સૂઈ જળસેજે જઈ. ૨૧

મેઘ નિજ ચઢતીસમે સુજને દમે વિષ્ણુડી કરી
 માડીથકી ખહુવેળ લગીં આ બહાલસોહી દીકરી;
 વિરહ ટળીં જે વેળ મળીં સુજ માડીંને નિરખું ફરી,
 તે વેળ કે'વું પ્રકુલ્લ સુખ સુજ ! ધરે શોભા સુન્દરી ! ૨૨

કોઈ કોઈ સમે તથાપિ વિયોગઅવધિ અંદરે
 પાદપ્રહારે તોડીં ધનપડ, પછી જનનીમન્દિરે
 ડોકિયાં કરું જ્યાંહિં જ્યાંહિં પારીં ખારીં એમ મ્હેં,
 ને માતમન્દિર સુકુર મૂકિયા સુખ નિરખવું ત્યાં ગમે. ૨૩

નહાવું મ્હોટું થાય વપુ સુજ, પણ નિરન્તર અમર હું,
 ને જે સમે દેખાઈ નહિં તે સમે તાતનીં ગમ રહું;
 એક ફેરી ફરી રહું માડી પછાડી જ્યાહરે,
 જઈ એક વેળા ભેટ લેવા તાતની તો ત્યાહરે. ૨૪

સદ્ગુણી સન્ધ્યા સખી પ્રિય સુજ, ભેટ લેવા તેતણી
 સુજ હોડલામાં બેસીંને જાઉં કદી હું ખની ઠની;—
 પવન મૃદુથી આંગણું વાળી સમાર્યું સ્નેહથી,
 વેચીં કુસુમ નવરંગ હેમાં જીણુજીણુ મેહથી. ૨૫

શાન્ત હેનું નિરખી મુખ મુજ સુખનદી નવ થોભતી,
 નારંગી રંગે સાળુ સુન્દર પહેરી સખી શી શોભતી !
 ચક્રચકિત સહુ પહેલ રહોડયો તારલો સખી ભાળમાં
 લાડતી અડધું એહને કદી આવી જઈ બહુ ંહાલમાં. ૨૬

હોવી હોવી રમત વિધવિધ સખી સંગ રમંતી હું,
 પણ ભેટવા આવે મુને એ ત્યાહરે ચમકી બિહું,—
 કેમકે સહામેથી પેલી આવી કાળી રાક્ષસી—
 મુઠ્ઠે રાત્રિ-હોણે દૂર સખિયો કીધી કૂર વચે ધશી. ૨૭

ભીડી ગઈ મુજ સખી ઝીણી પાંખ નિજ ઝળકાવીને,
 ને મુંજને તો રાક્ષસીએ પકડી લીધી આવીને;
 રાખી કરમાં થોડી વેળા પછી મુને તે ગળી ગઈ,—
 બાણે નહિ—હું અમર છું ને બેઠી મુજ મન્દિર જઈ— ૨૮

અવસાન.

તોરક. શીર્ષી આંદનીની સમ રેલી રહે,
 કેંઈ ગાન મધુરું સુમન્દ વહે,

સુધી જે વશવર્તી બની ઠરતા
હરણાંસમ અખિતરહ્મ બધા;

મૃદુ એહવું ગાન વહી વિરમે,
તદપિ શ્રવણે ધુનિ તહેનો રમે;—
ફેડું ઇન્દ્રધનુ પ્રગટી જ શમે,
તદપિ મનમાં મૃદુ રંગ ભમે;—

મીઠડાં કુલડાં ચદપિ કરમે,
સ્મરણે ચિર તોય સુગન્ધ રમે;—
ત્યમ કાવ્યપ્રદર્શિત લાવ બધા
વસણે હૃદયે રસભેર સદા.

ટીકા.

—XX—

અવતરણ.— પૃષ્ઠ ૧.

અવતરણ=વિષય દાખલ કરવાને અર્થે ઉપોદ્ધાત. (Introduction.)

કડી ૨ છ, ‘વિવેકશુભે’-વિવેક=યોગ્યાયોગ્યતાનો નિશ્ચય કરવાની શક્તિ શુભ=૧. માનસિક ધર્મ, ૨. દોરો. કૂલની માળા જેમ દોરામાં શૂંથાય છે તેમ આ સંગીત કાવ્યનાં કુસુમની માળા વિવેકવડે શૂંથીને અર્પી છે. કડી ૬ ક્ષીમાં “સહુ રંગ ભળે” ઇત્યાદિથી આ વિવેક-તું સ્વરૂપ વિશેષ સ્પષ્ટ કર્યું છે. કિયું કાવ્ય ક્રિયા સાથે મૂક્યાથી યોગ્ય જાણાશે અને રસવિરોધ નહિ આવે તે જ વિવેક.

સહુસલિકાં તળાવના કાંઠા ઉપરથી પાટણ.— પૃષ્ઠ ૩.

કડી ૩. કુમારી સરિતા-સરસ્વતી નદી. સસુદ્રને ન મળવાથી કુમારી જાણાય છે. પાટણ ને એ તરફ એ નદીને ‘કુમારકા’ એ નામથી ઓળખે છે.

આ નદી વાંકીચૂંકી ઝૂંટેલી જાય છે તે ઉપરથી ‘નહાસે, પાસે ધસે’ ઇત્યાદિ કલ્પના કરી છે.

પુરાણકાળના પાટણનો વિનાશ અને સરસ્વતીની પૂર્વવત્ કાયમ સ્થિતિ એ બેનો વિરોધ જોઈને ઇશ્વરની કરુણા નદીરૂપે વહીને પાટણને આશ્વાસન દે છે એમ કલ્પના કડી ૩, ૪, ૫ માં કરી છે.

કાળચક્ર.— પૃષ્ઠ ૪.

પૂર્વના કાવ્યના છેલ્લા ભાગથી કાંઈક સૂચિત થઈ આ કાવ્યનો આરમ્ભ છે. નદી, પર્વત, સિન્ધુ, ઇત્યાદિ પ્રકૃતિનાં સ્વરૂપો ઉપર

કાળની અસર નથી થતી, પરંતુ તે જ પ્રકૃતિસ્વરૂપે ઉપર રાજ્ય ચલાવવાનો દમ્ભ કરનાર ક્ષુદ્ર માનવ તે સહજ કાળનો ભક્ષ્ય થઈ પડેછે, એ અર્થ આ કાવ્યના ગર્ભમાં છે

કડી ૩. પૃ. ૫ ચરણ ૪.

કાયલું-નાવ (મહાન સાગરને હિસાબે નાવ તે કાયલું જ.)

અમૃતત્વસિન્ધુ.—પૃષ્ઠ ૫.

પાછલા કાવ્યમાં પ્રકૃતિનાં ચિરસ્થાયી સ્વરૂપોને કાળથી અખાધ્ય ગણ્યાંછે. અહિં બીજી દૃષ્ટિએ ત્હેમને પણ નશ્વર ગણ્યાંછે મનુષ્યની સાથે સરખાવતાં અનશ્વર જણાતા સિન્ધુ વગેરે પદાર્થો અનન્તકાળ (અનન્તત્વ, અમૃતત્વસિન્ધુ) સાથે સરખાવતાં નશ્વર જ છે, તે અનન્તસિન્ધુમાં સમાઈ જનાર જ છે,—એ આ કાવ્યનો ઉદ્દેશ છે.

કડી ૩, ૪. પૃ. ૬.

અનન્તત્વસિન્ધુની લહરીનું દર્શન, અને ત્હેના ગમ્ભીર શબ્દનું શ્રવણ, થવું આ ઠેકાણે કહ્યુંછે, તે પ્રકૃતિના ગમ્ભીરભાવોદ્દીપક પદાર્થો દ્વારા તથા અનન્તત્વના ચિન્તને કરીને કલ્પના ચક્ષુથી અને કલ્પના શ્રવણથી જ થવાનું સમઝવું.

ગિરિશૃંગ.—પૃ ૬.

કડી ૩ ગિરિશૃંગ-સત્યજ્ઞાન. સાગર-પરકાળ એ સાગરનું દર્શન તથા ત્હેનાં ગાનનું શ્રવણ આ કાવ્યમાં કહ્યુંછે તે સત્ય જ્ઞાનદ્વારા જ સમઝવું. આ જ્ઞાન અનલકૃત ધર્મજનિત નહિં પણ રસયુક્ત કવિત્વજનિત ગણવું ઠીક છે,—જો કે પરિણામે તો બંને એક જ છે.

કડી ૪. ચરણ ૧. ચંદા=ચાંદની.

દિવ્ય મન્દિર તથા લેખ.—પૃષ્ઠ ૭.

‘કાળચક્ર’ (પૃ. ૪.) માં જેમ મનુષ્યની કૃતિની નશ્વરતા ઉપર

હાંથી જોઈ છે તેમ આ કાવ્યમાં નથી. આ કાવ્યમાં તેા એ બતાવવાનું છે કે જેમ મનુષ્યના શિલાલેખો વાંચવાને વિશેષ કેળવણી તથા યોગ્યતા જોઈએ છિયે તેમ ઈશ્વરના લેખો (તારા, સન્ધ્યાસ્તમ, ઇન્દ્રધનુષ્યના વર્ણુ ઇત્યાદિ) વાંચવાને પણ સવિશેષ યોગ્યતાની અપેક્ષા છે. એ દિવ્યલેખ જોઈ ઈશ્વરના જે ગુણોનાં એ પ્રતિબિમ્બ બની રહે-છે તે ગુણોનું જ્ઞાન થવું તેમ જ એ દૃશ્યોથી થતી જાડી સૂચનાઓનું અહણુ કરવું તે જ એ લેખનું ઉદ્દેશ્યું.

વિનીતતા.—પૃષ્ઠ ૯.

કડી ૨. ચરણ ૧. ચંદા=ચંદ્ર. (' ચંદા ' એ ચન્દ્ર કોઈ ઠેકાણે ' ચંદ્ર ' ના અર્થમાં અને કોઈ ઠેકાણે ' ચાંદની ' ના અર્થમાં છે તેથી તે તે ઠેકાણે અર્થ દેખાડયાછે.)

નદીકિનારે.—પૃષ્ઠ. ૯

૩૨,૦૩૭

કડી ૧. શાન્તનીરા=શાન્તનીર (જળ) વાળી.—ખહુત્રીહિ સમાસ. ચઘપિ શ્લેષ ઉદ્દિષ્ટ નથી, તથાપિ અર્ધિ' સદજ નોંધવું અયોગ્ય નહિ' ગણાય કે આ કાવ્ય શૌલાપુર જિલ્લામાં માળશિરસ તાલુકામાં જોતી નીરા નદીને કિનારે તે સંબંધે રચાયું છે.

કડી ૧. મળતાં=મળતી વખતે. જળમાંથી સદામાં પ્રતિબિમ્બ-રૂપે બગલાં જોડી આવવાથી બમણાં બનેલાં જણાતાં.

પ્રતિબિમ્બબગ=(કર્મધારય સમાસ) પ્રતિબિમ્બના રૂપમાં બગ.

કડી ૧૩ હતર જગતમાં—મનુષ્યના જગત્થી વિત્ર જગત્માં, પ્રકૃતિના જગત્માં.

સંરોવરમાં ઊભેલો બગ.—પૃષ્ઠ ૧૧.

કડી ૨. જ્યાં બૂમિ વિરામી=ક્ષિતિજ; દૃષ્ટિમર્યાદા.

કડી ૩. ચરણ ૪ નિજ હાય અદિકલ્પન; સિન્ધુ—સાવિત્રી.

દિવ્ય ટહુકો.—પૃષ્ઠ ૧૨.

આ ટહુકો કિયો તે જોઈ બે લાંઠિયોમાં જણાવ્યું છે.—ગમભાર

ચિન્તાન કરતાં આત્મામાં શાન્તિ પસરી રહે છે ત્યારે દિવ્યલોકના જ્ઞાનની પ્રેરણાની એકાએક ભૂમિ હૃદયમાં ઊઠે છે તે જ આ દિવ્ય ટહુકો.

આ કાવ્યમાં મધ્યરાત્રિયે નગરની શાન્તિ તે ધ્યાનસ્થ આત્માની રિયતિનું પ્રતિરૂપ જ છે.

ગૂર્જના.—૫૪ ૧૨.

કડી ૨. પૃ. ૧૩ શૈવશિખરપાતો (બહુવચન)—પર્વતના શિખરનાં પતન.

ઉત્તરાર્ધ.—

તપેલી ભૂમિને સુખન કરીને મેઘજળ ત્યાં (ગિરિમાળ ઉપર) રહી શો ગન્ધ ઉત્પન્ન કરે છે ત્યારે પોતાની પીઠ ઉપર વહીને ગન્ધવદ (પવન) શો આવે છે !

કડી ૩. પૃ. ૧૩ અનેરો=જુદા જ પ્રકારનો, ઓર તરફનો—
'અન્ય' ઉપરથી (જેમ 'ધણું' ઉપરથી 'ધણેરું' થાય છે તેમ,)
'અન્યતર' ઉપરથી.

કડી ૪. જીવનશૈલ પાછળની ગર્જના—પરકાળના જ્ઞાનની ભૂમિ. આત્મમયૂરનો કેશરવ—તે જ્ઞાનની ભૂમિથી આત્મામાં થતો પ્રતિધ્વનિ. એ જ રવ મળી ઉત્પન્ન થતો નાદ=એ જ્ઞાન આત્મામાં પ્રતિબિમ્બિત થતાં ઉત્પન્ન થતી અલૌકિક સ્વાતુભૂતિ

સરિત્સંગમ.—૫૪ ૧૩.

કડી ૪. પૃ. ૧૪. ચંદા=ચાંદની. મધુરરંગ= (બહુમીઠું સમાસ) મધુર રંગવાળું (વ્યોમ);—° વાળા વ્યોમ નીચે.

ચરણ ૩.—વ્યોમમાં ગંભીરો ધન છાયો તે નીચે ખીછ ઊઠે. વ્યોમ—સપ્તમીનો પ્રત્યય હ્રસ્વ થયો છે.

કડી ૫. પૂર્વાર્ધ.—મીઠી કોયલનો શબ્દ વહી આવતા સમીર (પવન)ની સંગે તરફમાં તટકુલકુસુમો નચાવે.—એમ અન્વય લેવો. ઝંઝાવાત=તોફાની પવન.

આ કાવ્યમાં કડી ૩, ૪, ને ૫ માં 'એક'—અને 'ખીજી,' તે યથાક્રમ 'દર્પનદી' અને 'શોકસરિત' ને ઠેકાણે છે.

આ કાવ્યમાં દુઃખમાં સુખ માનવું અને સુખમાં ન હલકતાં. ગમ્ભીર રૂઢેણું એ તાત્પર્ય છે.

મેઘવૃષ્ટિવાળી એક સાંઝ.—પૃષ્ઠ ૧૫.

કડી ૧. જળતેજ—વરસાદ અંધાર્યો હોયછે તે જખતે વાદળોમાં જે પાણીનું તેજ ચળકે છે તે. આ તેજનું સવિશેષ વર્ણન કડી ૨ માં છે.

કડી ૪. પૃ. ૧૬.—જળભરી = જળથી ભરેલી; પાણીથી ભરેલી.

અણુદીકી સંચરે—હેવી ધીરી ચાલે કે જેથી ચાલેછે કે નહિ તે જણાય નહિ.

સૃષ્ટિ જેમ ગમ્ભીરતા અને આનન્દથી વૃષ્ટિની પીડા ખમીએ તેમ મનુષ્યે વિપત્તિ ગમ્ભીર ભાવે અને આનન્દથી ખમવી, એ આ કાવ્યનું તાત્પર્ય છે.

લાગટવૃષ્ટિ પછી એક સહવારનો સમય.—પૃષ્ઠ ૧૭.

કડી ૫. પૃ. ૧૮

આનન્દરવિ—આનન્દ આપનાર—આનન્દસ્વરૂપ—સૂર્ય.

કડી. ૬ આનન્દરંગ—આનન્દ આપનાર—આનન્દસ્વરૂપ—(સૂર્યથી થયેલા.) રંગ (વાદળો વગેરેના).

વિપત્તિનું જોર ખૂબ મઝ્યા પછી આખર સંપત્તિ પ્રકાશ કરેછે, તોપણ—જેમ મેઘધટા જતી રહી છતાં એકદમ પાછી અંધારવાનો સંભવ છે તેમ વિપત્તિ ફરી ઘેરી લેશે કે કેમ તે મનુષ્યજાણી સહ તો નથી. પરંતુ અંતે તો—પરમ અંતે તો—સુખ જ છે, અને વિપત્તિનાં કાંઈ કાંઈ ચિન્હ રૂઢેશો તેપણ સુખથી રંગાઈ ઉલટાં રમ્યતા પ્રગટ કરશે, “ ને મયશે આનન્દમધુકરો ગુંજવા. ”—આ તાત્પર્ય આ કાવ્યનું છે.

આનન્દમધુકરો—આનન્દ એ જ મધુકર (ભ્રમર.)

એક અદ્ભુત દેખાવ.—૫૪ ૧૮.

કડી ૧. રચનાયોગ=સૃષ્ટિના દેખાવનું મળકું; જે દૃશ્ય એકાંક થવાં.
ચાંદની અને વૃદ્ધિ જે સાથે હોવાનો યોગ. ચાંદની છતાં વૃદ્ધિ
મધ્યરાત્રિયે થતી હતી ત્હેનું વર્ણન છે.

ચરણ ૨. ચંદા = ચન્દ્ર. ચરણ ૩. ચંદા = ચાંદની. કડી ૨.
ચરણ ૧. ચરણ ૩. ચંદા=ચન્દ્ર. કડી ૩ ચંદા = ચાંદની. કડી ૪.
ચંદા = ચન્દ્ર.

કડી ૨ પૃ. ૧૯ રત્નમૂત્ર=રૂપાનો દોરો

પૂર્વાર્ધ-વર્ષાએ રચેલાં રૂડાં મોતીડાં (જળખિન્દુ) ને સોહોછે
તે ચંદા પોતાનું રત્નમૂત્ર (રૂપેરી દોરો-કિરણ) લઈને આ શી
પરેવેછે ।

હસતી ચંદા, ચળકતાં જળખિન્દુ, વગેરે શાન્તિમૂર્તિનાં અર્ક; અને
ઘેરો મેઘ, ઘેર ક્યામ તાલીવન, એ કાવ્યમૂર્તિનાં અર્ક અને એક
વખતે એકે ઠેકાણે મળ્યાં દીકાં.

દિવ્યકાવ્ય.—૫૪ ૧૯.

કડી ૧. કલાનિધિ=હુતરોનો ભંડાર. સર્વ હુતર જાણનાર વિધિ-
સૃષ્ટિ કરનાર, ઈશ્વર.

કડી ૨ લીંટી ૧. એ કાવ્યનો અદ્ભુત ભાવ બધો કાંઈક કળે
કાંઈક ન કળે પૂરો સમજાતો નથી. કળે=કળાય (એમ શક્યાર્થ ધાતુનો
જ અર્થ લેવાનો છે.)

લીંટી ૨. ઈશ્વરદત્તપણે=ઈશ્વરે આપેલી ક્ષણમાં. કોઈકવાર એકા-
એક ઈશ્વરી પ્રેરણા ભીટી આવે ત્હારે

કડી ૨ પૃ. ૨૦ લીંટી ૪. તહિં=ત્હારે કાવ્યતણાં-એ દિવ્ય
કાવ્યનાં, ગમનમાં લખેલા કાવ્યનાં

કડી ૩ લીંટી ૨. તહિં = ત્હાં, તે દિવ્ય કાવ્યમાં.

કડી ૪. વીથિ = જાડો, લાંબો. માર્ગ. લાંબું, જાડું, દૃશ્ય

જાડિં—તડિં=જાડારે—તડારે.

કડી ૫. પ્રિય=બહાલાં માણસો. તડિં = એ કાવ્યમાં, તારાના કાવ્યમાં.

કડી ૮. પૃ. ૨૧. કાવ્યપદો = કાવ્યના શબ્દો. મર્મ = ભેદ, ઉદ્દેશ; મતલબ.

ચાંદનીથી ધોવાયલું, તારાથી જડાયલું, ગગન ભેઈને, તથા કોઈ વેળા મહાન, અસંખ્ય વર્ષે આવતો, દિવ્ય ધૂમકેતુનો તેજપુગ્ગલ ભેઈને, જે અનન્તપણાના, મનુષ્યની ભૂત ભાવિ વર્તમાન સ્થિતિના, ગમ્भीર અને દિવ્ય વિચારોની સહસ્રા ગ્રેરણા થાયછે તે જ રીતે આ ગગને લખેલા દિવ્ય કાવ્યનું વાંચન છે. તારા, ધૂમકેતુ, ચાંદની,—એઓની હાવી ગમ્ભીર સૂચનાઓ થાયછે, તે જ જગની ઉત્પત્તિની ઝાંખી થવી, લયકાળનું જ્ઞાન સંભળાવું, અનન્તતત્ત્વની વીથિ ઉઘડવી, પરકાલના બોધ થવા, ઇત્યાદિ છે. તેથી જ તારાને શબ્દ ગણી ગગનમાં કાવ્ય લખ્યું દેખ્યું છે.

અનુત્તર પ્રશ્ન.—પૃષ્ઠ ૨૧.

પાછલા કાવ્યમાં ('દિવ્યકાવ્ય' માં) સૃષ્ટિના સુન્દર તથા અદ્ભુત દેખાવોની મનુષ્યના આત્મા ઉપર શાન્તિપ્રદ અસર દેખાડીછે, ભાવિ સુદ્ધાં ગમ્ભીર સૂચનાથી જણાવું દેખાડયુંછે આ કાવ્યમાં તેથી ઉલટું કાંઈક બીજું દૃષ્ટિયે ભેવાનું, તથા મનુષ્યના હૃદયની જીદી દશાનું, પરિણામ દેખાડયુંછે. ઘોર તારકિત રજની, તેજોમયી અંદા, ગમ્ભીર મેઘ, સુન્દર સન્ધ્યા, મધુર ઉપા, ગગને ગયેલા ગિરિ,—વગેરે સર્વે તરફે ભાવિ જાણવાની ઇચ્છાથી મનુષ્ય પૃથ્થક ભાવે ફરેછે, પરંતુ—મનુષ્યના હૃદયની જ અશ્રદ્ધાચુક્ત દશાને લીધે—એઓ તરફથી કાંઈ પણ ઉત્તર નથી જણાતો. ભાવિનું વિશેષસ્વરૂપ તો અજ્ઞાત જ છે, તે અંશ તો સત્ય રીતે પણ આ કાવ્યના તાત્પર્યમાં છે.

કડી ૫. તથા કડી ૧૨. ચંદા = ચંદ્ર.

કડી ૧૪. પૂ. ૨૨. હૃદયમયન = હૃદયને મયી નાંખે હેવા; સંશય-
ના બળે કરીને હૃદયને અસ્વસ્થ રાખતો.

માનવબુદ્ધિ—પૃષ્ઠ ૨૨.

મનુષ્યની દૃષ્ટી જીવંતીમાં જુદાં જુદાં કારણોથી વિવિધ મનો-
વૃત્તિઓ ધાયછે તેનું વર્ણન આ કાવ્યમાં કર્યું છે.

કડી ૧. બુદ્ધિ = પરપોટા.

કડી ૧. પૂ. ૨૩. તરફંગાળ = મ્હોટા મોત (ખીલ મ્હારા
કરતાં વધારે સમર્થ મનુષ્ય).

અસ્થિર અને સ્થિર પ્રેમ—પૃષ્ઠ ૨૩.

આ કાવ્યની પ્રથમની બે કડિયો તે અંગ્રેજ મહા કવિ વર્ડસ્વર્થના
એક ન્હાના સુંદર કાવ્યના આરમ્ભની છ લીંટિયોનું લાપાન્તર છે.
તે કાવ્યમાં તો એટલેથી પછી આગળ જુદી જ વાત છે. અહિં
આટલાનો આગળ જુદો જ ઉપયોગ કરી લીધો છે.

કડી ૩, ૪. કળીનું વચન છે. કડી ૫-૮ અનિલનો ઉત્તર છે.

કડી ૯-૧૧ કળીનો પ્રત્યુત્તર છે.

કડી ૭. પૂ. ૨૪ સુગન્ધસ્મરણ = સૌરભ, સુગન્ધરૂપી સ્મરણ;
તે જ સ્મરણ.

કડી ૧૨ પૂ. ૨૫. “ગમ્ભીરસશૃંગારપ્રતિમા”—આટલું વિશેષણ—

“ ગમ્ભીરસશૃંગારપ્રતિમા સંરસ સારસ આ લભે ”—

એ “ચિત્રદર્શન” એ મયાળા નીચે ઈ. સ. ૧૮૮૩ મે માસના
“જીવંતશાળાપત્ર”માં આવેલી રા. હરિલાલ હર્ષદરાય કુવળી કવિ-
તામાંથી લીધું છે.

કડી ૧૬. પૂ. ૨૬. ઉત્તરાર્ધ—ને જુદાં અનન્ત આકાશ છે તેમાં
અનન્ત આકાશમાં મધુરે સ્વરે ગાન કરવું કરવું બડવું.—બડવું.

કડી ૧૭. છેલ્લી લીંટી. નિરખે—મ્હને નિરખે.

અનિલ અને કળી એ અસ્થિર પ્રેમનું નિદર્શક લેહું, અને સારસ-યુગ તે સ્થિરપ્રેમનિદર્શક લેહું, અને અસ્થિર પ્રેમથી થતો અસં-તોષ અને અશાન્તિ તથા સ્થિરપ્રેમથી થતો સંતોષ તથા શાન્તિ, એટલું આ કાવ્યમાં સ્પષ્ટ જ છે, એટલે તે વિશે વિશેષ કહેવાની જરૂર નથી.

પ્રેમનાં સ્વરૂપ.—૫૪ ૨૮.

સૃષ્ટિમાંની સૌન્દર્યની મૂર્તિઓ—જેવી કે મધુર નાદ, સુગન્ધ, સુન્દર રંગ—તેનો પ્રેમ સાથે અભેદારોપ કરી અહિં કલ્પના બેસી છે. આ જ કલ્પનાનો સવિશેષ વિકાસ આગળ ‘બહુરૂપ અનુપમ પ્રેમ ધરે’ (૫. ૩૦) એ કાવ્યમાં કર્યો છે.

કડી ૩. રંગમેળો = રંગનો મેળાવડો. રંગનું એકત્ર આવવું.

કડી ૪. લીંદી ૩. નાદ = મધુરનાદ, ગન્ધ = સુગન્ધ; રંગ = સુન્દર રંગ. એ દિવ્યકુસુમો;—પ્રેમનાં જ રૂપ ગદ્યાં તેથી; તથા તેમાંની દિવ્ય સુન્દરતાથી પણ.

પ્રેમ.—૫૪ ૨૯.

કડી ૨. લીંદી ૧ ગાતો—પુષ્પના સુગન્ધના પ્રવાહનો ગાન સાથે અભેદારોપ કર્યો છે. તેમ જ લીંદી ૪ માં ‘પ્રદીપ્ત’ એ શબ્દ ગન્ધને લગાડી દર્શનના વિષય ભેડે અભેદારોપ કર્યો છે.

કડી ૪. અહિં ભિન્નભિન્ન વિષયપરત્વે પ્રેમનું સ્વરૂપ કાંઈક તેને પ્રતિરૂપ ગન્ધથી દર્શાવ્યું છે. એ પ્રતિરૂપતા બારીક કલ્પનાથી જ લેવાની છે.

‘બહુરૂપ અનુપમ પ્રેમ ધરે.’—૫૪ ૩૦.

“વરસે ગરજે ચર્ચાને જોતરે, ઘન તે અતિશે અન્ધકાર કરે,
જ્યમ નૂતન સંપતિવાન કરે ત્યમ રૂપ અનુપમ મેઘ ધરે.”

આ શ્લોક મુંબાઈમાં એક નાટકમાં સાંભળેલો તેમાંથી “રૂપ

અનુપમ પ્રેમ ધરે' કરી લીધું છે. કિયા નાટકમાંનો અથવા કાવ્ય-
માંનો આ શ્લોક છે તે હું દિલગીર છું કે મહને ખબર નથી.
તેમ જ 'નટરંગજૂમિ પર જોમ ફરે' એ પણ એ શ્લોક પછીના
શ્લોકમાંની લીંટી મહું લીધી છે કે કેમ તે મહને ખરેખર યાદ નથી.
તેમ હરો તો તે સ્વીકારવાને કાંઈ પણ સંકોચ નથી

કડી ૧. લીંટી ૨. તેહ = પ્રેમ (આગળ ૪ થી લીંટીમાં આવ-
નાર છે તે.)

કડી ૨. લહરીલટકે = લહરી (ઝીણા તરુણ) ના લટકામાં.

કડી ૪. ચન્દ્ર-ચન્દ્રમાં (સપ્તમીનો પ્રત્યય 'એ' હ્રસ્વ છે.)

આ કાવ્યના ભાવાર્થ વિશે 'પ્રેમનાં સ્વરૂપ' એ કાવ્યની ટીકામાં
ઉપર કહ્યું જ છે.

આનન્દ ઓવારા.—૫૪ ૩૧.

વિષમ હરિગીત-ખેલા ને ત્રીજી ચરણમાં ૨૬ માત્રા, અને બીજી
ને ચોથામાં ૨૮ માત્રા; ખેલા ને ત્રીજી ચરણમાં ખેલી માત્રાથી
અને બીજી ને ચોથામાં ત્રીજી માત્રાથી તાલ રાગ યાય છે.

કડી. "સુખદ આનન્દ ઓવારા"—'મનને જોધ' એ મયાળા
નીચે ધરના નીલકણ્ઠે કરેલી હોરી ઈ સ. ૧૮૮૩ ના એપ્રિલ
માસના 'બુદ્ધિપ્રકાશ'માં આવી હતી, ત્હેમાં છેલ્લી કડીમાં

"ટળશે મરણ જન્મારા, સુખદ એ આનન્દ ઓવારા"
એ વાક્ય હતું. ત્હેમાંથી આ શબ્દ કાઢી લીધા છે.

ઓવારા = કિનારા; આનન્દસિન્ધુના કિનારા.

સ્વચ્છ આકાશમાં એકલા રખડતા મેઘકણ્ઠથી બીજી આવતા
આનન્દનું આ દ્વંદ્વ કાવ્યમાં વર્ણન કરવાનો પ્રયત્ન છે.

કવિનું સુખ.—૫૪ ૩૨.

કવિનું સુખ કવિતા કરવામાં જ સમાયલું છે; કીર્તિ વગેરે ભાવનો સ્પર્શ હોને નથી;—એમ ભાવ આ કાવ્યનો છે.

કવિની કવિતાનો પ્રવાહ તોને સુગન્ધ ગણ્યો છે, કવિ તે પુષ્પ, કવિતા તે સુગન્ધ જંગમના સર્વે નહાના મોટા કવિઓનો કવિતામાં જો મહાન્ હિંદો—મનુષ્યની જિંદગીને ઉત્તમ આદર્શ બતાવી ઉત્તમ-દશાએ પહોંચાડવી તે—તે તરફ પ્રયત્ન કરતાં સર્વ કવિઓ મળી એક મહાન્ અદ્ભુત કાવ્ય જ રચે છે, તો પછી કોઈ પણ કવિએ પોતાની કવિતા વિશે વિશેષ ચિન્તા શું કામ કરવી ? પ્રશંસા, લાંબી કીર્તિ, પરસ્પર ઈર્ષ્યા, એ ઉપર લક્ષ શું કામ આપવું ? આ તાત્પર્ય આ કાવ્યનું છે આ ઉપર કંઈક મહાન્ કાવ્ય તે જ સુગન્ધ સિન્ધુ—મહાન્ લક્ષ્ય કવિઓએ નજર આગળ રાખેલું તે

ફૂલની સાથે રમત.—૫૪ ૩૩.

જન્મસ્વભાવથી તો મનુષ્ય નિર્દોષ છે પરંતુ સમાજદશામાં મણ્ડળ બંધાવાને લીધે, કેટલાંક ગમ્ય અને કેટલાંક અગમ્ય કારણોને લીધે, મનુષ્યમાં દ્વેષ, સ્વાર્થી પ્રેમ, કૂરતા, કપટ, હૃદયસંગોપન, ઇત્યાદિ અનેક દોષ પેઠા છે. જનસમાજમાં આ મલિનતા જોઈ જોઈને કંઠાળીને સ્વભાવશુદ્ધ કુસુમોની પાસે જઈ કરેલું સંબોધન આ કાવ્યમાં છે. નિર્દોષ કુસુમ તે મનુષ્યની સમાજના કુસંસ્કારથી અદ્વિત અવસ્થાનું પ્રતિબિમ્બ છે. માટે જ કડી ૩૭ માં કહ્યું છે કે “ તમમાંનું હું પણ દે કુસુમ એક કોમળિયું. ” પરંતુ જનમણ્ડળમાં રહી મ્હાન થયેલું. કડી ૫, ૬, ૭ માં ફૂલના ગુણ વર્ણવ્યા છે ને સમાજદ્વિત મનુષ્યના દુર્ગુણના વિરોધમાં મૂક્યા છે. આ રીતે જનમણ્ડળની સ્થિતિ જોવાથી ઉત્પન્ન થતી વૃત્તિને લીધે જ,—મનુષ્યદુષ્ટતાથી. ઉત્પન્ન થતાં નિર્વેદ તથા ગ્લાનિ કાઢી નાંખી મનને શાન્તિ તથા સમાધાન આપવા—ફૂલની સાથે આનન્દખેલમાં દિવસ ગાળવાની ઇચ્છા ઉત્પન્ન થતી દર્શાવી છે.

કડી ૫. ચરણ ૪. ચંદા=ચન્દ્ર.

કડી ૬. ચરણ ૪. ચંદા=ચન્દ્ર-જે'વી-જેમ-ચંદા (ચન્દ્ર) વા-
દળાંની ઘડામાંથી નીકળે, તેમ.

કડી ૭. ચરણ ૧ દૈવી દેહ-દિવ્ય દેહવાળી દોક સ્ત્રી.

કડી ૮. ચરણ ૩ તરુવન્દમાં સમ્મીનો પ્રત્યય 'એ' હ્રસ્વ.

ચરણ ૪. ગતિ મન્દ-મન્દ ગતિયે (ચાલતી).

નૂતન વિધવા એક પોતાની ન્હાની પુત્રીને લઈ, જનસમાજની
રૂઢિથી ત્રાસ પામીને, જગતનો ત્યાગ કરી ત્યાંથી દૂર રહેવાને, રત્ને-
અઘવાળી મધ્યરાત્રે-જંગલમાં થઈને એક નદીકિનારે આવીને બેસી છે,
અને ત્યાં પછી બેસીને વિલાપ કરે છે. આમ આ ચિત્રની પશ્ચાદ્ભૂમિ
ચોપાઈવાળા પૂર્વ ભાગમાં મૂકી છે.

ગરબી—

કડી ૧. ચરણ ૧. વિપરીત-- પોતાના ખેડાં પતિ મરણ પામ્યો
માટે વિપરીત દુઃખ.

કડી ૨. ચરણ ૩. મોતે હરી લીધાં તે માણસો સાથે.
તેશું=તે સાથે.

કડી ૩. ચરણ ૧. ચંદા-ચન્દ્ર.

કડી ૫. ચરણ ૧. કેશશું-કેશ સાથે.

કડી ૭. ચરણ ૩. આટલો-આટલો પણ; જરાક પણ.

કડી ૯. ચરણ ૧. ચંદા-ચન્દ્ર.

કડી ૧૦.—વળી પાછી પુત્રી તરફ ફરીને આ કડીનાં તથા કડી
૧૧ મી નાં વાક્ય બોલે છે.

કડી ૧૨. આ કડીમાંનાં વાક્ય પોતાના મન સાથે જ વાત કરી
ફેરે છે. તાત્ત વૈધવ્યના અસહ્ય દુઃખમાં ઉત્પન્ન થયેલી હિમ્મત દશા-
માં, સંપૂર્ણ સુખ-લગ્નનું સુખ અને વૈધવ્ય દુઃખનો અભાવ, એ
બે-ની સોત્કણ આશામાં અશક્ય વસ્તુની ઉત્કણ રાખીને એટલું જ

નાદિ પણ લેને સર્વથા શક્ય માનીને, પોતાની પુત્રી માટે અમર વર સોધી કાઢવાનો નિશ્ચય આ ઠેકાણે જણાવ્યાછે.

નદનદીસંગમ.—પૃષ્ઠ ૪૩.

એકલા પુરુષનું, કઠણ પ્રસંગોથી ભરેલું, જીવન તે આ કાવ્ય-માંનો નદ છે; અને તેમ જ સ્ત્રીનું સરળ આનન્દમય જીવન તે નદી છે. એ બંને જીવન લક્ષમાં મળી નદનદીસંગમ થઈ; પુરુષનું કઠણ સંસ્કરણયુક્ત જીવન કાંઈ કોમળ રૂપ પકડે છે અને સ્ત્રીનું મૃદુ જીવન કાંઈ સખળ રૂપ પકડે છે (કડી ૭ નું ઉત્તરાર્ધ જુઓ). તે જીવન એકત્ર થઈ, એ સંગમનો પ્રવાહ આગળ કહ્દા આશ્યો તે જણાયું નહિં (કડી ૮ પૂર્વાર્ધ); મતલબ કે ભવિષ્યની સ્થિતિ ન જ જણાય તે ન જણાઈ. પરંતુ દૂર દૂરની ભાવિસ્થિતિ તો જણાઈ;— ઘણે દૂર પડેલો સિન્ધુ—પરકાળમાં અનન્તદશાનો સિન્ધુ—તે જણાયો, અને લેમાં એ નદનદીસંગમ ભળ્યો, છતાં વ્યક્તસ્વરૂપે નુદે પ્રવાહે બેઠો રહ્યો. (પરકાળમાં અનન્તત્વમાં રહી આત્માઓની વ્યક્ત સ્થિતિ આ રીતે સૂચવાય છે.)

પ્રથમ ત્રણ કડીમાં પુરુષના કઠણ પ્રસંગોને અનુરૂપ નદપ્રવાહનાં અંગ કહ્યાં છે; તેમ પછીની ત્રણ કડીમાં સ્ત્રીના કોમળ જીવનનાં અંગને અનુરૂપ નદીપ્રવાહનાં અંગ કહ્યાં છે.

કુર્તવ્ય અને વિલાસ.—પૃષ્ઠ ૪૫.

કડી ૧. ચરણ ૨.

એ—કાન્તિ અને નયન, એ બે વાનાં; ચરણ ૩ માં ‘રાખે’ એ ક્રિયાપદનો કર્તા.

ચરણ ૪. મૃદુ—કોમળ અંગને લીધે, સખળ-માંદિયી છટવું કઠણ તેથી.

કડી ૨. ચરણ ૧. જગપતિ—(પૃથ્વીયાનો પ્રત્યય હ્રસ્વ) જગપતિયે.

ચરણ ૪ આજ્ઞા-કર્તવ્યની.

કડી ૩. ચરણ ૨. આર્હિ યજ્ઞી-આ પાર્થિવ જીવન પછી

ચરણ ૩. ત્વહાં-એ પરકાળની સ્થિતિમાં.

કડી ૪. સન્ધ્યાશિખર-પશ્ચિમમાં સન્ધ્યાના દેખાવની ટોચ.

કડી ૫. ચરણ ૩. કનકગિરિ-સન્ધ્યાકાળનાં સૂર્યદિરણથી ઝળકતાં
-વાદળોનો પર્વત.

ચરણ ૪. ઝાંખે-(કર્તા 'ભૂમિ');—આછી આછી જણાય.

કડી ૪ તથા ૫ માં સન્ધ્યામેઘ પાછળ રહેલી ભૂમિ કહી છે તે વસ્તુનું પરભૂમિ નહિ; પરંતુ એ સમયનો અદ્ભૂત દેખાવ પોતાના સૂચક સ્વરૂપે પરભૂમિનું જ્ઞાન કરાવે છે તેથી જાણે તે પાછળ જ એ ભૂમિ છે એમ કલ્પના કરી છે. માટે જ કડી ૬ ના પૂર્વાર્ધમાં સંશયવાદીના મતનો ઉલ્લેખ એ વચનદ્વારા કર્યો છે. “ સ્વપ્નાં સદ્ગુણ એ તો કવિપણું ” બોલ્યા પ્રકારનું સત્ય જ્ઞાન તથા દેખાડનાર કવિત્વને ભ્રમાત્મક માનનારને મતે “ કવિપણું ” = ભ્રાન્તિ એમ આ ઠેકાણે છે ‘ તૃપાયી પીઠાયકાં હરણાં સૂકા અરણ્યમાં મીઠું જળ દેખે છે, (ઝાઝવાનાં જળ, મૃગતૃષ્ણા, દેખે છે,) તેમ મનુષ્ય પણ પૂર્ણ સુખની તૃષ્ણાથી ખારા સંસારમાં સુખ ન મેળવી કલ્પિત પરકાળના સુખનાં સ્વરૂપ ભ્રાન્તિની કલ્પને આલેખે છે; એમ સંશયવાદીની તકરાર આ ઠેકાણે (રદ કરવા માટે જ) ઉલ્લેખી છે.

વિપદમાં, ધારણ કરનાર બળ — પૃષ્ઠ ૧૭.

સૃષ્ટિની અચેતન અને નિરાધર જણાતી વસ્તુઓને સંકટમાં આધાર કોણ છે ? ઈશ્વર. તો તે દૃષ્ટાન્ત લઈ મનુષ્યે વિપત્તિમાં પોતાને નિરાધાર ન માનતાં શાન્ત આનન્દયુક્ત રહેવું, આ તાત્પર્ય આ કાવ્યનું છે.

મિશ્ર થયેલી બે છાયા.—પૃષ્ઠ ૪૮.

આ જીવનનું તથા આ જીવનમાંના મનુષ્યસંયોગનું અસ્થાયિપણું ચાંદનીમાં એકી થયેલી છાયાથી સૂચવેલું આ કાવ્યમાં છે.

સંસ્કારોદ્બોધન.—પૃષ્ઠ ૪૮.

પૂર્વકાળમાં થયેલા અનુભવની મન ઉપર પડેલી છાપ (= સંસ્કાર) હેતુ કુદ્બોધન. જન્યુત થવું;—કોઈ તે અનુભવની સાથે જોડાયેલી વસ્તુનું કરી પ્રત્યક્ષ થવાથી પૂર્વ જાતનું સ્મરણ થવું તે

કડી ૨. પૃ ૪૬.

ચરણ ૧. કરંતો સ્નાન — ‘ રાત્રિ ’—નું વિશેષણ છે.

કડી ૩ જાતિન્યાય—પોતાની (ભૂતકાંતી) જાતિનો ન્યાય (ધારો રિવાજ); અન્ધકારની ખંડારથ ન જલું તે રિવાજ.

નિષિદ્ધસ્થળ—જાતિન્યાયે નિષેધ (મના) કરેલા સ્થળમાં-- પ્રકાશવાળા (ચાંદનીવાળા) સ્થળમાં.

કડી ૫. પ્રત્યેક મહિને ચન્દ્ર પોતાનું બિમ્બ ક્ષયવૃદ્ધિથી પ્રકારાથી ખાલી કરે છે ને ભરે છે, તેથી બિમ્બ તે ચન્દ્રનો કુસ્મ ગણી કલ્પના કરી છે. તાત્પર્ય કે બાર માસ વીત્યા છે.

કડી ૮. પૃ ૫૦. લાહી—પામી.

કડી ૯. ચરણ ૪. છાનું સુખ થવાનું કારણ નીચે કડી ૧૦ તથા, ૧૧ માં બતાવ્યું છે.

લગ્નસમયે એક કુસુમપાત્રની ભેટ મોકલતાં.—પૃષ્ઠ ૫૧.

કુસુમપાત્ર=Flower-Vase; ફૂલ અથવા ફૂલના ગુચ્છા મૂકવાનો પ્યાલો.

કડી ૧. મનુજરચિત બન્ધુ—મિત્ર, વગેરે.

અભિનન્દનાષ્ટક.—પૃષ્ઠ ૫૩.

ખેસતા વર્ષના પ્રસંગે અભિનન્દન (મુખારઠખાદી) આપતાં લખેલું.

કડી ૨. સુખવાડીમાં કૂંચ વીણતાં ફરતાં કદી કંટક હાથ પગમાં
વાગે,—મતલબ કે—સંસારમાં સુખસંપાદન કરવાના માર્ગમાં કદી
અડચણો, પીડાઓ, વગેરે આવી પડે,

તો—અસ્વસ્થ ન થતાં—રૂઠા વૈધનો હપચાર કરજો; એટલે
ધર્મેજોધ કરે હેવા પુરુષ અથવા પુસ્તકનો આશ્રય લેજો કે જ્યાં
પ્રણ (ધા—કાંઠાથી થયેલા)—સંસારમાંની પીડા, રમી જાય.

કડી ૪. હર્ષના ભેગો શોક થવાનું કારણ નીચે કડી ૫ માં
ખતાવ્યું છે.

કડી ૫. પૃ. ૫૪. તે ધર્મની મૂર્તિ—પિતા.

કડી ૬. ચરણ ૩. આ રચના—આ કાવ્યની રચના (પૂરી
નથી કરી એટલામાં.)

ચરણ ૪. ધટના-ધન્દ્રધનુષ્યની રચના (બધી હુમ થઈ ગઈ).
આ ઉપરથી જ જનનનાં સર્વ સુખની નશ્વરતા સૂચવાય છે, તો પછી
(કડી ૭. ચરણ ૧.) મનમાં શોક શું કામ ધરવો ?

ત્રેમી જનનો મંડપ.—પૃષ્ઠ ૫૫.

સુંદરમાં વિક્ટોરિયા ગાર્ડનમાં એક મંડપમાં એકમેક સાથે
મળીઓ મૂળીને હોગેલાં ગાડ છે; હેને Lovers' Bower એમ નામ
આપ્યું હતું તે જોઈને આ કાવ્ય પ્રેરાયલું છે.

વસન્તની એક સાંઝ.—પૃષ્ઠ ૫૭.

કડી ૨. પવન પોતાની પાંખ ઉપર, કોઈ પણ ન સાંભળે હેવું
કીલું જાન વહીને મકારા અંતરમાં ભરે છે. આ સમયે હૃદયમાં અ-
ઘોષિત શાન્ત આનન્દદેહર પવન સંચિતે તે જ આ જાન. એ સુખ
તે જ જાન.

કડી ૩. ચરણ ૧. પવન મહારા હૃદયમાં અનેક રમ્ય છબિયો સ્થિતરહે.—એ સુખદ પવનથી હૃદયમાં અનેક રમ્ય વિચાર આવેછે.

ઉત્તરાર્ધ —અહિંની આ વખતની સાન્નિત તે તહાકું જ સ્વરૂપ હોય એમ લાગેછે.

માનસાર્જન.—પૃષ્ઠ ૫૮.

કડી ૨. પૃ. ૫૬

ચરણ ૩. પવનની હોર તરુને ચૂમે.

કડી ૫. ચરણ ૪. ખીચ સરિત,—કઈ તે નીચે કડી ૬ માં બતાવ્યુંછે.

હારી છબિ નથી.—પૃષ્ઠ ૬૦.

કડી ૪. પૃ. ૬૧.

ચરણ ૩. સ્મિતસખી—સ્મિતની સખી. સ્મિત થાય તે વખતે ગાથે ખાડા પડે તેથી ગોળ લહરી—ગોળ ખાડો (લહરી-પ્રવાહમાં થતી તરંગની હોર, હોના જેવો ખાડો માટે). રમે-લીલાથી થાય અને જય.

હુનાગાના એક પહોરોડનું સ્મરણ.—પૃષ્ઠ ૬૨.

કડી ૧. ચરણ ૪. ઉપા—પ્રભાતનો સમય (તે સમયનું પૂર્વાકાશ) રૂપક આખી વેદસમયમાંથી ઉપા દેવીરૂપે મનાયતીછે. ઉપા પણ ભગતી સૂતી હતી=પ્રભાત પણ પૂરું ઝળકવા ન્હોતું માંડ્યું.

કડી ૩. ઉત્તરાર્ધ —કપાના આકાશ તરફ જોતાં જોતાં હોનું સૌન્દર્ય તે હાસરૂપ જ જણાઈ જાણે પ્રતિહાસ ના હોય એમ કલ્પના કરીછે.

તેમ જ—

(કડી ૫. ચરણ ૪. અહિં પણ)—તારા ઉપર નજર જતાં, તારાએ જાણે નજર નાંખી હોય એમ કલ્પ્યુંછે.

શિયાળાનું એક સહવાર.—૫૪ ૬૩.

કડી ૨. ઉત્તરાર્ધ.—રવિના તેજમાં પંખી ઊડતાં તે પ્રકાશના સાગરમાં નહાતાં હોય એમ જણાતાં.

કડી ૫. પૃ. ૬૪.

ઝાડના જ્યામાં સૂર્યનો પ્રકાશ તથા ઝાડનો છાંયડો મળી ચિત્ર જેવું થયેલું; તે ચિત્રરચના ઉપર તરુવૃન્દ ઊભેલું પણ ગણાય.

કડી ૧૦. પૃ ૬૫.

ભૂતભાવિખેલ-ભૂતકાળના તથા ભવિષ્યકાળના ખેલ,—કાળની રમત; તે કાળમાં થયેલા તથા થનાર વૃત્તાન્ત.

કડી ૧૧. ચરણ ૨. પ્યારી—ચુમ્બતોનું કર્મ ચરણ ૩ મુખ-મૂળ-આ શુક્યુમ્બતું મુખ આપનારું ઉદાહરણ. ચરણ ૪. તે-અનુ-કૂળ=તેને અનુકૂળ, તેના જેવું.

કોયલનો ટહુકો.—૫૪ ૬૫.

ખીલે ટહુકો—કોયલનો ટહુકો સાંભળી હૃદયમાં થતો આનન્દનો પ્રતિધ્વનિ, આનન્દની ઊર્મિ.

શૌળો ચાંદની ઇલાદિ—જ્યાં-જે સિન્ધુમાં.

આનન્દસિન્ધુતું સ્વરૂપ પ્રથમ ધંકિતમાં જણાવ્યુંછે

આનન્દસિન્ધુ ઝાંખવો—એટલે આનન્દ પ્રાપ્ત કરવો. આનન્દ એ વસ્તુ તો શાશ્વત છે, પણ માણસ તેને કોઈ કોઈ વાર ઝાંખેછે તેહારે આનન્દતું ભાન યાયછે, એમ કલ્પના કરીછે.

મધ્યરાત્રિયે કોયલ.—૫૪ ૬૬.

વિષમહરિગીત-માપમાટે ‘ આનન્દઓવારા ’ (પૃ. ૩૧) ની ટીકા, (પૃ. ૧૦૮) જુઓ.

કડી ૧. ચરણ ૩. વહે—નો કર્તા ‘ સમીર ’, કર્મ ‘ રવ ’.

કડી ૩. ચરણ ૩ તહેણે-પૂર્વાર્ધમાં કહેલી વાદળી ને ચાંદનીની સ્થિતિયે

મતલબ કે આ સુન્દર રચનાથી તહારા કંઠમાંથી મીઠું ગાન સહજ નીકળી આવેછે, આનન્દમય વૃત્તિને લીધે.

ચરણ ૪. આ શાન્તિ અધિક વધારણું; —જેમ ગાઠ અન્ધકારમાં પ્રકાશ જરાક ચમકી જતો રહેવાથી અન્ધકાર સર્વિશેષ પ્રબળ લાગેછે, તેમ સંપૂર્ણ શાન્તિમાં ક્ષયનાર ટહુકો આવીને શાન્તિનું જોર વધારે (પડછાએ કરીને) દેખાડી આવેછે.

કડી ૬. ચરણ ૩. રખે ને અહિં પસરેલી શાન્તિ બધી જતી રહે (પળે-નહાસે) એમ ધારીને (જ જાણે) પવન મન્દ પ્રગટાં ભરેછે, ધીમે ધીમે આવેછે.

કડી ૫. ચરણ ૩ સીંચે-નો કર્તા ' ગાન ', કર્મ ' મોહની '.

આ કાવ્યમાંના સૃષ્ટિ દર્શનને જ ઉપાદાન રૂપે લક્ષને પૃ. ૧૨ પે ' દિવ્ય ટહુકો, ' છે તે રચાયું છે. આ કાવ્યમાં માત્ર તે દર્શનથી યતો ઉદ્ધાસ છે; તહારે પેલામાં તે ઉપરથી ઉપજાવેલું તત્ત્વચિન્તન છે.

રાત્રિયે કોયલ.—પૃષ્ઠ ૬૭.

કડી ૩. પૃ. ૬૮.

ચરણ ૨. લાઁયો—નો કર્તા ' રવ, ' કર્મ ' અર્મીરસ '.

કડી ૪ અન્દ્રમાં ગાનનદી બહેતી,—એમ અન્દ્રનું લાવણ્ય અને ગાનનું માધુર્ય એ બંને સુંદરતાદ્વારાએ સખતીય જ ગણીને કલ્પનાબળે માનેલું છે.

આ કાવ્ય પણ તરત પાછળ ગયેલા ' મધ્ય રાત્રિયે કોયલ ' એ કાવ્યમાંના બનાવ ઉપરથી જ રચાયલું છે.

વસન્તમાં એક સહુવારનો સમય.—પૃષ્ઠ ૬૮.

પ્રાચીનતમ સમયમાં—વેદકાળમાં— કૃષા, મરુત, પર્જન્ય,

ઇત્યાદિકને દેવતારૂપે વર્ણવાંછે તે કવિત્વની દૃષ્ટિએ તે તે સૃષ્ટિસ્વરૂપને પ્રત્યક્ષરૂપે જોઈને જ; અથવા શ્રદ્ધાથી હોય તો પણ, સૃષ્ટિનાં સ્વરૂપો જોઈને હૃદય ઉપર કાંઈ પણ અસર ન થવા કરતાં, આમ સહૃદયતા અને કવિત્વની વૃત્તિ ઉત્પન્ન કરનારી પ્રાચીન આર્યશ્રદ્ધા વધારે કીમતી છે આ કાવ્ય આ કાવ્યનો છે. તેથી જ “ જોડીને ગયા ત્રિવસ ખેલાંના લાગે ” ઇત્યાદિ કહ્યું છે.

કડી ૩. ઉત્તરાર્ધ ઋગ્વેદ ૭-૭૫-૬. જુઓ.

કડી ૪ પૂર્વાર્ધ. ઋગ્વેદ ૧-૬૪-૮ જુઓ.

ઉત્તરાર્ધ. ઋગ્વેદ ૫-૮૩-૭. જુઓ.

હૃદયપ્રતિબિમ્બ.—પૃષ્ઠ ૬૯.

આ કાવ્ય તથા ઉપર તરત ગયેલું કાવ્ય એ બંને એક જ દેખાવથી હૃદયમાં પ્રેરિત થયેલાં છે.

કડી ૧. ઉત્તરાર્ધ—આમ તેમ દોડતી વાંદળિયો તે જાણે સંદેશા સર્થ જતી હોય એમ સંભાવના કરી છે.

કડી ૨. ચરણ ૨. ઊભો—હું.

કડી ૩. ચરણ ૧. તરતાં તરતાં—તરવાની ક્રિયા કરનાર—હું.

કડી ૪. પૃ ૭૦.

ચરણ ૧. પાંખું—આંખો મીચિલી છતાં, ફરી (ખડારચનું આ-કાશ વગેરે રચનાથી ભિન્ન) મનની નજર આગળ એ જ રચના દેખાઈ.

ચરણ ૪. ખેલી મૂર્તિ—ખડારચની રચના. આ—મનની અંદર ઊભી થયેલી રચના.

કડી ૫. ચરણ ૨. ફૂંચો વહો અનિલ—જળપટમાંનું પ્રતિબિમ્બ થવન વહાથી ભૂમાઈ નયછે તેમ, આ હૃદયમાં પડેલી છબિ, વિકૃષ્ટ વિચાર ઉત્પન્ન થઈ, જતી રહી.

એક નદી ઉપર અજવાળી મધ્યરાત્ર.—૫૪ ૭૧.

કડી ૧. ચરણ ૧. ચંદ્ર—ચંદ સાથે. ચરણ ૨. તેહ-ઉછમ—સરિતને ઉછંગે. એક ન્હાનો બહેજો નદીને મળતો તે આ ઠેકાણે વર્ણવેાછે.

કડી ૨. રજતકૂચ—રૂપાનો કૂચરો.

કડી ૬. ‘ મધ્યરાત્રિયે કોયલ ’ (પૃ. ૬૬) ની કડી ૩ ચરણ ૪ ઉપર ટીકા (પૃ. ૧૧૯) જુઓ.

કડી ૮. ચરણ ૧. યુગનાદ—સરિતા તથા બેઝિયાના (ખેના) નાદ. ચરણ ૨. રવધટના—એ બે રવ (નાદ) નું મિશ્રણ.

કડી ૯. પૃ. ૭૨.

ચરણ ૨. સત્વ—તે સ્થાનનો જીવાનુભૂત આત્મા. Spirit (of the scene).

કડી ૧૧. ચરણ ૨.—એટલે—એ પ્રતિબિમ્બનું ચબ્દમાં શી રીતે વણન થાય ?

ટેકરિયોમાં એક સાંઝનો સમય.—૫૪ ૭૨.

કડી ૨. ચરણ ૧. ઉચ્ચભૂમિ—‘ ઘેરી ’ નું કર્મ.

પૃ. ૭૩. કડી ૪. ‘ ધારે ’—નું કર્મ ‘શાન્તિશન્યતાપૂર’. ‘સંચિયું’—ભૂતકંઠન્ત, ‘ ંપૂર ’નું વિશેષણ.

‘ વૃક્ષ ’—‘ ધારે ’ (અધ્યાહુત) નો કર્તા.

કડી ૮. શકે—મણે (ઉત્પ્રેક્ષાવાચક). ‘ નિરખે ’ નું કર્મ ‘શાન્તિ’.

કડી ૧૨-૧૩. ‘ મધ્યરાત્રિયે કોયલ ’ (પૃ. ૬૬) ની કડી ૩, ચરણ ૪. ઉપર ટીકા (પૃ. ૧૧૯) જુઓ.

કડી ૧૪. મધ્યરજનિ—(સપ્તમી) મધ્યરાત્રે.

કોયલ—૫૪ ૭૪.

આ ન્હાના કાવ્યમાં,—મનુષ્યભિન્ન ઈતર સૃષ્ટિ, મનુષ્યની પ્રશંસા કે નિન્દાથી નિરપેક્ષ, પોતાની રુચિને અનુસરીને જ, સર્વ વ્યવહાર કરેછે,—તે ભાવ છે.

કડી ૨. ચરણ ૨. એહશું—વનવેલી સાથે.

પ્રત્યેક કડીના ચોથા ચરણમાં—તહમને=મનુષ્યને.

રાત્રિ.—પૃષ્ઠ ૭૫.

આ કાવ્યમાં પણ ઉપર ગયેલા કાવ્યની પેઠે જ પ્રકૃતિનાં સ્વ-રૂપોનો મનુષ્યની રુચિનિરપેક્ષ વ્યવહાર દર્શાવ્યોછે; પરંતુ એટલો વિશેષ છે કે જો સહૃદય થઈ મનુષ્ય પ્રકૃતિનાં તે તે સ્વરૂપના સત્ત્વ જોડે યોગ રાખે તો ત્હેને આનન્દ મોહ ઇત્યાદિ ઉપજાવેછે તેટલો અંશે મનુષ્યના ચિત્તને મોહ પમાડવા—“કવિજન-ચિત ચારવા” (કડી ૧૦ ઉત્તરાર્ધ)—પ્રકૃતિ વ્યવહાર કરેછે.

પ્રકૃતિના સત્ત્વ સાથે સહૃદયતાથી યોગ રાખનાર તે જ ‘કવિજન.’

કડી ૫. ‘હોડે’—તું કર્મ ‘શાલ’.

કડી ૭. સૂર્ય અને ઉપાનો સંયોગ થાયછે એટલે (પ્રેક્ષાત મટી સૂર્યોદય થતાં) રાત્રિ જતી જ રહેછે, એ ઉધાડું જ છે.

કડી ૯-૧૦ માં રાત્રિયે આપેલો (કલ્પિત જ) ઉત્તર છે

સૂર્યોદય.—પૃષ્ઠ ૭૭.

કડી ૧. ચરણ ૨ આંસુડાં ઢાળતી—આકળ પડતાં તે.

ચરણ ૩. પ્રિયો—કુમુદિની.

ચરણ ૪. અસ્ત પામતે પામતે નજી ધીમો જતો જણાય છે.

કડી ૨. ચરણ ૧. ધિમ્ધિ-સૂર્યનું.

ચરણ ૨. હૃદયશિખર—(સમ્રમી); મસ્તકમણિશું—જેવું

ચરણ ૩-૪. કેસર તે જ હાસ, અને શુંજર તે જ ગાન.

આ સંસારમાં એકે જ વખતે એક ઠેકાણે આનન્દોત્સવ તો બીજે ઠેકાણે શોકવિલાપ-એ ધ્વનિ આ ચન્દ્રકુમુદિનીવિદ્યોમ અને રવિ-કમલિનીસંયોગની એકકલીનતાથી થાયછે.

સન્ધ્યા.—પૃષ્ઠ ૭૮.

કડી ૧. જ્વાળા-સૂર્યાસ્તના પ્રકાશની.

કડી ૨. ટુન્-ચંદાની.

કડી ૧૧. જોતી-નો કર્તા ' ભૂમિ ' (કડી ૧૦).

કડી ૧૨ રચી-પર્વતમાળ રચી.

ભ્રમ દેતી-પર્વતમાળ તે મેઘની ભ્રાન્તિ દેતી.

કડી ૧૯. પૃ. ૮૦. બિમ્બ-પ્રતિબિમ્બ.

મેઘાડમ્બર.—પૃષ્ઠ ૮૦.

કડી ૧. જળતેજ—' મેઘવૃષ્ટિવાળી એક સાંઝ ' (પૃ. ૧૫), કડી ૧ ની ટીકા (પૃ. ૧૦૩) જુઓ.

નભમંડળ—(સપ્તમીનો પ્રત્યય હ્રસ્વ)—નભમંડળમાં.

કડી ૬. (પૃ. ૮૧.)

ઉત્તરાર્ધ—ગર્જનરવ સાંભળીને તરત હૃદયમાં લેવા જ ગરસીર. ભાવના ધ્વનિ બીજે તે જ ' હ્રસ્વે બીજું રવનૃત્ય વિરાજે. '

કડી ૭, ' આલિંગી લે '—નો કર્તા—' ધનધટા, ' કર્મે—'ભૂમિગોળ '

લાગટ હેંલી ઊઘડતી વખતની રચના.—પૃષ્ઠ ૮૨.

કડી ૧. દ્યોદેવી=આકાશ.

કડી ૨. પાદ=કિરણ; અને ચરણ, પગ.

કડી ૫. (પૃ. ૮૩.)

' પવનતુરંગ પલાણીને'—આ રૂપક બુદ્ધિપ્રકાશ ૧૮૮૩ ના સપ્ટેમ્બર માસમાં ' વર્ષાવર્ણન ' માં—' પવન અથ પલાણી આવ્યા '—એ લીટી ઉપરથી લીધા જેવું જણાશે. પણ તે વાંચ્યાનો સંસ્કાર.

રહીને અભણતાં જ આમ લખાયું હોય તે કાણ જાણે-ખાકી આ રૂપક એકાએક જ સૂઝતાં પૂર્વના રૂપકનો વિચાર પણ મનમાં નહોતો.

કડી ૮, ૯, ૧૦ માં ' નાગો વરસાદ ' આંદનીમાં પડતો વર્ષુલ્યો છે.

કડી ૧૭. (પૃ. ૮૪) ઉત્તરાર્ધ-

તેઉછંએ-તહેને (ઘોઢેવીને) ઉછંગે.

કડી ૨૦. તૃણતૃણ-તૃણે તૃણે.

ધારી-નો કર્તા-'ભૂમિ'. કર્મ-'વર્ષાબિન્દુ.' મરકતયાળ-હીસા પાનાની બનાવેલી યાળ; હીસાં તરણાંવાળી ભૂમિ તે જ પાનાની યાળ.

મોતીડાં--વર્ષાબિન્દુ તે જ.

કડી ૨૨. દુદયમાં આનન્દનો ભાવ રમી રહેલો તે જ હૃદયડાનો શુંભર.

મેધગર્જન.—પૃષ્ઠ ૮૫.

કડી ૨. સમીશે-(બહુવચન) ' આવી ' અને ' દે ' નો કર્તા.

કડી ૪. (પૃ. ૮૬.)

સુણ્યો મન જોઈ પ્રતિનાદ શો—કેકા તથા મેધનાદ સાંભળીને મનમાં ગરજીર આનન્દની જામિ ઉત્પન્ન થાય તે જ પ્રતિનાદ.

પ્રભાત.—પૃષ્ઠ ૮૬.

કડી ૨. ફિરણો તે ગાય, અને ચન્દ્રનું બિમ્બ તે પાડો-એમ કલ્પના છે. ચન્દ્રનાં ફિરણ તે હેની ગાયો એમ કલ્પના છે તહેનું મૂળ કાંઈક નીચેની ઋગ્વેદની ઋચાના સંસ્કારમાં છે:—

વર્દપત્નરુણાઃ માનવો વૃથા સ્વાયુજો અર્ધર્ષીર્ગા અંયુક્ષત । અકંત્રુષાસો ।

વયુનોનિ પૂર્વથા રુશંન્ત માનુમર્ધ્વીરશિશ્રયુઃ ।

(ઋગ્વેદ સંહિતા ૧-૯૨-૨.)

અર્થ:—' અરણ્યવર્ષુ ફિરણો આપોઆપ પ્રગટી નીકળ્યાંછે; હેમણે પોતાની મેળે જોડાનારી રાત્રી ગાયોને જોડીછે. ઉધાઓએ

પૂર્વની પેઠે હમારામાં જન્યુતિ આજીએ; રાત્રી આયોએ દીપ્તિવાળો પ્રકાશ ધારણ કર્યો છે.’

પશૂન ન ચિત્રા સુવર્ગા પ્રયાના સિન્ધુર્ન ક્ષોદ ઝર્જિયા દ્યૌર્શત ।

(ઋગ્વેદ સંહિતા ૧-૯૨-૧૨)

અર્થ:—જુદી જુદી દિશામાં પશુઓને હાકતી ના હોય, અથવા કોઈ સિન્ધુ (નદી) પોતાના ઓઘ વહી જતી ના હોય, તેમ એ તેજસ્વી સુભગ દેવતા (ઊગા) એ પોતાનાં કિરણો વિસ્તારથી ફેલાવ્યાં છે.

આ ઋગ્વાઓમાં ઉપાનાં કિરણોને ગાયો અથવા પશુનું રૂપ છે; અને અહિં ચન્દ્રનાં કિરણોને ગાયો કહી છે.

કડી ૩. ચરણ ૧, ૨. તારાહારણગાનું નહાસર્ગ-એ કલ્પના અંગેજી કવિ શેક્ષીતા Dawd નામના નહાનાસરખા કાવ્યમાંના એક રૂપક ઉપરથી આવી છે; અને વસ્તુતઃ એ બીજામાંથીજ આ ‘ પ્રભાત ’ કાવ્યનો વિકાસ છે.

તે કાવ્ય નીચે પ્રમાણે છે:—

“ The pale stars are gone !
For the sun, their swift shepherd,
To their folds them compelling,
In the depths of the dawn,
Hastes, in meteor-eclipsing array, and they flee
Beyond his blue dwelling,
As fawns flee the leopard.”

(*Prometheus Unbound*)

અહિં તારાઓ અને સૂર્ય વચ્ચે ઘેટાં (અથવા ગાયો) અને સરવાડના સંબન્ધની પ્રથમ કલ્પના કરી, પછી સૂર્ય તે દીપડો અને તારા

તે હરણાં એમ કલ્પના આપવામાં રૂપકોનો જરાક સંકર થઈ ગયો છે. પરંતુ ચન્દ્રનો કિરણ તે ગાયો અને ચન્દ્ર તે ભરવાડ-એ રૂપકનું મૂળ આ કાવ્યના સંસ્કારમાં પણ કાંઈક હશે.

મેઘ.—પૃષ્ઠ ૮૭.

વાદળું (મેઘ) પોતે બોલે છે એમ કલ્પનાથી આ કાવ્યનો આરંભ છે.

કડી ૨. ચરણ ૧.

માત ધરતી-પૃથ્વી તે કળિયોની માતા

કડી ૪. ચરણ ૨.

બરફ દેવદારનાં ઝાડ ઉપર પડે તેથી બવાજ થાય તે જ દેવદારનું આરડવું.

કડી ૫. (પૃ. ૮૮) ચરણ ૩.

ગુહા—પુરજ નીચેની ગુફા.

કડી ૨૦. (પૃ. ૯૧.) ચરણ ૧.

ગોળ—સૂર્ય.

પૂર્વાર્ધ—સૂર્યના કિરણથી ઇન્દ્રધનુ થાય છે તેથી આમ કહ્યું છે.

કડી ૨૨. ચરણ ૩.

પ્રમાદંટ રચત—તેજનો ઘંટ જેવો આકાર રચનારાં રવિકિરણો. રવિકિરણોનો સમુદાય સૂર્યમાંથી નીકળી ગોળ આકારમાં ફેલાઈ પૃથ્વી ઉપર આવતાં એક મ્હોટો બલે ઘંટ બનાવે છે,—અંતર્ગોળ આકાર બનાવીને.

પવનથી વાદળાં ઘસડાઈ જાય તથા સૂર્યકિરણથી તથા વાતાવરણથી આકાશનો ભૂરો રંગ જણાય (વિજ્ઞાનશાસ્ત્રમાં કહ્યા પ્રમાણે)—તેથી તે બંને મળીને આકાશનો ભૂરો ધુમટ ભીમો કયો કહ્યો છે. વિજ્ઞાનની આ શોધ—આકાશના ભૂરા રંગના કારણની—શેલીના; વખત પછીની જણાયાં છે.

કડી ૨૩. ચરણ ૧.

દે'યડી —સંન્યાસી કે હેવા કાઈ દાટણા હોય તે દે'યડી એવું કહેવાય.
મેઘ મરી નથી ગયો છતાં બાણે મરી ગયો ના હોય એમ હેના
રાખવિતાની દે'યડી —આકાશનો ધ્રુમટ —રચાય છે.

ચંદા.—પૃષ્ઠ ૯૧.

આ કાવ્યમાં ચંદા બોલતી કહી પાછી. 'મેઘ' એ અંગ્રેજી ઉપરથી
બાયાન્તર જ છે. 'ચંદા' એ લેહની નકલ છે.

કડી ૧. ચરણ ૪. (પૃ. ૯૨.)

કર=૧. ફિરણ ૨. હાથ.

કડી ૩. ચરણ ૪.

રૂપાનાં ફૂલડાં —તારા.

કડી ૫. ચરણ ૨.

રૂપા અને હીરાની ગેંદો —તારા આ કડીમાં ચંદાનું તારામાં ધઈને
સંક્રમણ બતાવ્યું છે.

કડી ૭. (પૃ. ૯૩) ચરણ ૧.

નાવડું —અર્ધ ચન્દ્ર.

કડી ૧૫. (પૃ. ૯૪.) ચરણ ૧.

એક પર્વતરાજ —હિમાલય.

કડી ૧૯. ચરણ ૪.

દર્પણો —બરફનાં શિખરો તે જ.

કડી ૨૧. ચરણ ૧.

તટાં બેસ પૃથ્વી ચુમ્બનાં —ક્ષિતિજમાં.

કડી ૨૨. (પૃ. ૯૬) ચરણ ૨.

આ બહાલસોહી દીકરી —હું (ચંદા).

કડી ૨૩. ચરણ ૪.

મુકુર-ચાટલાં, દર્પણુ;—સરોવર, નદી, વગેરે જલાશય તે જ.

કડી ૨૬. (પૃ. ૬૭.) ચરણ ૩.

તારલો—શુકનો તારો તે જ તારો (ચોડેલો).

અવસાન.—પૃષ્ઠ ૬૭.

અવસાન—અન્ત; સમાપ્તિ.

Golden Treasury નામના અંગ્રેજી કાવ્યસંગ્રહના ચોથા ભાગના અન્તિમ કાવ્યનો જ શાવાર્ય બહુધા આ કાવ્યમાં છે; માત્ર પ્રથમ કડીનો શાવ અપૂર્વ છે.

કડી ૧. (પૃ. ૬૭—૮૮.)

આંદની જેમ રસમય મીઠી પસરે છે તેમ પસરણ ગાન તે સામરના વરંમને પણ હરણાંની પેઠે શાન્ત પાડણું કહ્યું છે.

કડી ૩. (પૃ. ૮૮.) ચરણ ૩.

કાવ્યપ્રદર્શિત—આ 'કુસુમમાળા' માંનાં કાવ્યમાં પ્રદર્શિત કરેલા

ચરણ ૪. કહયે—વાંચનાર સાંભળનારને કહયે.

૩૨,૦૩૭

કુસુમમાળાની યીકા સમાપ્ત.